

Sociologický časopis

Czech Sociological Review

Volume 62 (2026)
Number 3

3—26

FILIP VOSTAL: A Sociology of Slow Academia

JAROSLAVA HASMANOVÁ MARHÁNKOVÁ, MARTINA JANDOVÁ: Dopady pandemie covidu-19 na vnímání rizika a naplňování péče v rámci různých „světů“ zaměstnanců domova pro seniory

LAYLA BARTHELDI: Kdo platí, vládne: Etnografická analýza rozvojového pracovního trhu v Libanonu

Sociologický časopis / Czech Sociological Review je recenzovaný vědecký časopis zaměřený na sociologii a příbuzné obory, který publikuje příspěvky z oblasti teorie, empirického výzkumu a metodologie. Rozvíjí sociální vědy, včetně jejich výuky, a zapojuje se do řešení společenských problémů a tvorby politik. Časopis vydává Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., v Praze. Vychází čtyřikrát ročně (česko-anglicky). Časopis uplatňuje politiku otevřeného přístupu a je impaktován v Journal Citation Reports – Social Science Edition, Social Sciences Citation Index (SSCI), Clarivate Analytics, a v dalších scientometrických a bibliografických databázích včetně Scopus, JSTOR, Proquest, EBSCO, CEEOL. Obsah časopisu (od roku 1993) a úplné znění statí (od roku 1995) jsou uveřejněny na sreview.soc.cas.cz.

Sociologický časopis / Czech Sociological Review is a peer-reviewed open-access journal. It aims to serve as an international platform for advancing sociological theory and methodology in CEE and invites submissions from all branches of sociology and related disciplines. Manuscripts are selected with a view to their originality and theoretical and methodological robustness and how they bridge CEE, European, and world sociology. The journal is published 4 times a year (Czech and English) by the Institute of Sociology of the Czech Academy of Sciences in Prague. The journal is listed in Journal Citation Reports – Social Science Edition, Web of Science, Social Sciences Citation Index (SSCI), Clarivate Analytics, and other scientometric and bibliographic databases such as Scopus, JSTOR, Proquest, EBSCO, and CEEOL. Contents of the journal (since 1993) and the full text of articles (since 1995) are published online at sreview.soc.cas.cz.

REDAKCE / EDITORIAL OFFICE

Šéfredaktor/Editor-in-Chief: Ondřej Císař (FSV UK, SOÚ AV ČR / Faculty of Social Sciences, Charles University; Institute of Sociology, Czech Academy of Sciences)

Výkonná redaktorka / Managing Editor: Kristýna Příbylová

REDAKČNÍ RADA / EDITORIAL BOARD

Miloslav Bahna (*Sociologický ústav SAV / Institute of Sociology, Slovak Academy of Sciences*), Kristýna Bašná (*SOÚ AV ČR / Institute of Sociology, CAS*), Luděk Brož (*EÚ AV ČR / Institute of Ethnology, CAS*), Dušan Drbohlav (*PřF UK / Faculty of Science, Charles University*), Radka Dudová (*SOÚ AV ČR / Institute of Sociology, CAS*), Slavomíra Ferenčuhová (*SOÚ AV ČR / Institute of Sociology, CAS*), Martin Hájek (*FSV UK / Faculty of Social Sciences, Charles University*), Dana Hamplová (*SOÚ AV ČR / Institute of Sociology, CAS*), Seán L. Hanley (*University College London*), Jaroslava Hasmanová Marhánková (*FSV UK / Faculty of Social Sciences, Charles University*), Stanislav Holubec (*HÚ AV ČR; FHS UK / Institute of History, CAS; Faculty of Humanities, Charles University*), Tomáš Katrňák (*FSS MU / Faculty of Social Studies, Masaryk University*), Karel Kouba (*FF UK / Faculty of Arts, Charles University*), Jindřich Krejčí (*SOÚ AV ČR / Institute of Sociology, CAS*), Aleš Kudrnáč (*SOÚ AV ČR / Institute of Sociology, CAS*), Lukáš Linek (*SOÚ AV ČR / Institute of Sociology, CAS*), Zdenka Mansfeldová (*SOÚ AV ČR / Institute of Sociology, CAS*), Martina Mysíková (*SOÚ AV ČR / Institute of Sociology, CAS*), Miroslav Novák (*FSV UK / Faculty of Social Sciences, Charles University; CEVRO*), William Outhwaite (*Newcastle University*), Zuzana Podaná (*FF UK / Faculty of Arts, Charles University*), Anna Pospěch Durnová (*Universität Wien*), Jiří Příbáň (*Ústavní soud / Constitutional Court of the Czech Republic*), Isaac Reed (*University of Virginia*), Marek Skovajsa (*FF UK / Faculty of Arts, Charles University*), Tomáš Sobotka (*Vienna Institute of Demography*), Jan Spousta (*soukromý sektor / private sector*), Csaba Szaló (*FSS MU / Faculty of Social Studies, Masaryk University*), Jiří Vinopal (*SOÚ AV ČR / Institute of Sociology, CAS*), Marta Vohlídalová (*SOÚ AV ČR / Institute of Sociology, CAS*), Claire Wallace (*University of Aberdeen*)

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, Jilská 361/1, 110 00 Praha 1
e-mail: casopis@soc.cas.cz | web: sreview.soc.cas.cz

asistentka redakce / office assistant: Anna Hetešová, sazba/typeset by: Martin Pokorný,
návrh obálky/cover design: Filip Blažek, Designiq

© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., 2026
eISSN 2336-128X

STATI/ARTICLES

<i>Filip Vostal: A Sociology of Slow Academia</i>	187
<i>Jaroslava Hasmanová Marhánková, Martina Jandová: Dopady pandemie covidu-19 na vnímání rizika a naplňování péče v rámci různých „světů“ zaměstnanců domova pro seniory</i>	205
<i>Layla Bartheldi: Kdo platí, vládne: Etnografická analýza rozvojového pracovního trhu v Libanonu</i>	227

RECENZE / BOOK REVIEWS

<i>Greta Lynn Uehling: Everyday War: The Conflict over Donbas, Ukraine (Polina Oparina)</i>	247
<i>Lýdia Grešáková, Viktória Mravčáková (eds.): Bývanie v čase kríz / Housing in Times of Crisis (Simona Ruta Cuker)</i>	250
<i>Hein de Haas: How Migration Really Works: 22 Things You Need to Know about the Most Divisive Issue in Politics (Bohumil Sláma)</i>	252

Call for Abstracts

Edited Volume 'Values at the Crossroads: Czech and European Societies Amid Contemporary Societal Challenges'

Editors: Beatrice-Elena Chromková Manea, Tomáš Katrňák

We invite submissions of abstracts for an edited academic volume examining societal change and value transformations in the Czech Republic and Europe since 1989, with a strong emphasis on quantitative, empirically grounded research. The volume brings together contributions that analyse on one hand value change within the Czech Republic, and on the other hand comparative perspectives situating the Czech Republic alongside one or more countries.

This volume places a strong emphasis on analyses that allow for temporal and/or cross-national comparison. Contributions drawing on large-scale comparative survey programmes such as the *European Values Study (EVS)*, *European Social Survey (ESS)*, *International Social Survey Programme (ISSP)* are especially welcome, as they provide a robust basis for examining long-term trends and cross-societal patterns. At the same time, we remain open to contributions using other quantitative data sources, particularly where they complement or critically engage with findings derived from these major comparative surveys.

Topics may include (but are not limited to):

- Value change and stability in Czech society
- Convergence and divergence of values in Europe
- Trust, political attitudes, and democratic legitimacy
- Work and employment
- Social inequality, stratification, solidarity and perceptions of fairness
- Religion, secularization, and beliefs
- Gender roles and family values
- Migration and attitudes toward diversity
- Environmental attitudes and sustainability
- Generational change and cohort replacement
- Methodological approaches to studying value change

Submission guidelines

- Abstract length: 300–500 words
- Include: title, author(s), affiliation(s), contact details
- Clearly outline: research question, theoretical framework, data source, methodology, and expected contribution

Timeline

- Abstract submission deadline: 15.09. 2026
- Notification of acceptance: 30. 09. 2026
- Full chapter submission: 15. 02. 2027

Please submit your abstract to manea@fss.muni.cz

Additional information

Selected authors will be invited to submit full chapters, which will undergo peer review. The length of the chapter is expected to be within 7,000-8,000 words (including footnotes, tables, and references). The volume is planned for publication with the European Values Series, an open-access book series published by Tilburg University Open Press by the end of 2027. For more information on author's guidelines please check https://europeanvaluesstudy.eu/wp-content/uploads/Authors-guidelines_v1.pdf

A Sociology of Slow Academia

FILIP VOSTAL[✉]

Institute of Philosophy of the Czech Academy of Sciences, Prague

Abstract: The notion of slow academia has been in vogue for some time now. This article maps recent literature vis-à-vis the acceleration of academic life and academic slowdown, offering five points problematising slow discourse within academia without denouncing it altogether, and makes some conceptual clarifications. It then offers an alternative concept—responsively stagnant academia—drawing on an account by Stevienna de Saille et al. (2020) of responsible stagnation contrasted with slow academia. This article concludes with the provocative question: How come multi-millionaire businesses often originate in academic corridors whilst progressive ideas that aim to reform universities remain stuck in academic publications rather than in praxis?

Keywords: slowdown, academia, temporality, time, research

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2026, Vol. 62, No. 3: 187–203

Prepublished online: 5th June 2025, <https://doi.org/10.13060/csr.2025.016>

The popular image associated with scholarly life is one of autonomy, restfulness, solitude, and slowdown. It has its foundations in an ideal of contemplation that stretches back to ancient Greece and its *agoras*, in which, as Allen (2011, p. 2–3) summarised, philosophers were ‘identified with time spent away from practical realities in peaceful retreats where ceaseless conversation could be orientated towards securing knowledge, not society’s daily needs.’¹ Bourdieu (2000, p. 1). Described as *skhole*, this was ‘free time, freed from the urgencies of the world, that allows a free and liberated relation to those urgencies and to the world’ (Bourdieu, 2000, p. 1). Bourdieu also revealed that the academic field is a battleground, which makes it misleading to refer to ‘academics’ as a homogenous ‘community’ of shared interests. We can see the lived experience of this reflected in the personal correspondence of Richard Rorty, one of the most original 20th-century philosophers. When his friend Richard Watson inquired in 1980 as to how he was finding life at Princeton, Rorty expressed immense satisfaction with his working life alongside his customary disdain for the philosophical profession:

Am I ‘perfectly happy as a serious professional at Princeton?’ A serious professional what? Philosopher? No. Writer? Yes. Universities permit one to read books and

✉ vostal@flu.cas.cz

¹ See also Pels (2003). It should be stressed that Allen (2011) offered this summary of the orthodox conception in an account of its limitations, convincingly arguing that Plato was much more engaged in political affairs than is commonly assumed.

report what one thinks about them, and get paid for it. I'm delighted that I lucked into a university which pays me to make up stories and tell them. About 'the philosophical profession' I could care less (Gross, 2010, p. 385).

This resonant description might lead one to imagine Rorty's temporal experience—taking long walks in the late morning through the gothic grandeur of the Princeton campus, leading to long afternoons in front of a roaring fire where he reads through important volumes, occasionally picking up a pen to report and annotate what he thinks about them, or perhaps even going so far as to share these thoughts with his students. We can assume the students are as privileged as Rorty himself—if not more so. This remark reflects Rorty's own privilege as a white male and tenured professor at an Ivy League university in the United States. If his remarks were accurate, then they were only for some, and arguably very few within certain privileged institutions. My use of them here is not intended as historical evidence but as a thematic preliminary to my argument. The ideal of temporal autonomy, following the pace of the work rather than the pace of the world (if such a distinction can be made), lingers on as a powerful ideal in academic life even if it sits very uneasily with the contemporary reality of academic temporalities (Gibbs et al., 2015; Vostal, 2016), which is socially differentiated and highly situated.

Rorty's ideal is embedded in an image of the 'slow academy,' (Slow Science Academy, 2020), which for many carries a sense of nostalgia and 'lost past,' a loss of leisured academic pace that has been engulfed by the 'cult of speed' (Berg & Seeberg, 2016; Gearhart & Chambers, 2019). The attendant notions of the slow professor/scholarship/science/university (hereafter slow academia) have become increasingly prominent in recent years (e.g., Leung et al., 2010; Martell, 2014; Mendick, 2014; O'Neill, 2014) and account for cultural and political projects aiming to transform the institutional configuration of academic space and time, critically targeting 'fast time' that is allegedly exclusively associated with the now normalised 'academic capitalism' (e.g., Hackett, 1990; Slaughter & Leslie, 1998; Slaughter & Rhodes, 2004). While I critically interrogate slow academia on political, sociological, and conceptual grounds, I do not deny that the institutional and individual life of academia is unevenly accelerating. Therefore, my aim is not to denounce the notion of slow academia altogether but rather problematise it and subsequently call for the consolidation of a robust sociology of slow academia as a research programme that will explore the nuances of academia via a temporal lens. The article's argument unfolds as follows. First, I unpack the sedimented claim that academic life is accelerating by stressing both the problems and serious aspects that such a claim carries. Second, and relatedly, I raise several critical commentaries aimed at the slow academia movement and attendant slow discourses. Finally, I suggest that the study of scholarly time needs to bypass the reductive fast and slow dichotomy (Vostal, 2019) and explore various multiplicities, interactions, hybridities, and interminglings of different temporal orders in academia. Finally, as a counter discourse to slow academia, I propose responsively stagnant academia, inspired by de Saille et al. (2020), and suggest

that many multi-million-dollar projects emerge in the corridors of academia, whereas progressive ideas with the potential of reforming universities remain in dissent or circulate as academic papers.

Apprehending scholarly acceleration

What does it actually mean to say that academia or academic life is accelerating? In the accelerated academy—characterised by increasing volumes of publications and shortening deadlines—one must adopt strict ‘performance discipline’ and ‘anticipatory techniques’ (Müller, 2014) in order to thrive and perhaps survive in academia—to keep a job and/or get a promotion. One must write prolifically. It is not uncommon for some researchers in various disciplines to publish 20, 30, or even 40 papers a year, with a clear trend towards further increases (Fischer et al., 2012). One must win grants and receive positive evaluations from funders, and ensure that one’s writing is actually read, increasingly giving rise to viral self-marketing to be heard above the din of competing voices (Beer, 2012; Carrigan, 2019, ch. 6). One must engage with the public and generate impact through one’s research. In some areas of the academy, one must demonstrate expertise in using social media platforms to engage with a wider community (Carrigan, 2019). To a large extent, this trend follows from the expansion of a managerial apparatus that relies on opaque standards embedded in costly corporate audit procedures to ensure quality control.

As a result of these multiple shifts, academics and scientists report chronic busyness, being often overloaded, pressed for time, and needing to keep up, meet deadlines, and press ahead (see e.g., Noonan, 2016; Osbaldiston et al., 2019; Ylijoki, 2013; Ylijoki & Mäntylä, 2003). Framing the accelerated academy can help draw out the temporal challenges that ‘academic capitalism’ creates for academics, as well as how their responses to them feed into the broader process of its transformation. However, I again caution against seeing this as a diagnostic correlate to the slow university, identifying the ‘disease’ to which deceleration will be the cure. Instead, my intent is to understand what has led to this pervasive sense and experience of ‘speed up,’ as well as what grounding this has in deep structural changes within institutional academic life and what this means for agents who are orientated purposively towards this shifting framework of working life. An increase in what academics are expected to do, as well as an associated transformation in how those expectations are imposed and assessed, arguably leads to an acceleration of the pace of life (Vostal, 2016).

An important tradition within sociological thought maintains that it is possible to distinguish societal domains (e.g., law, the economy, politics, media, art, science) according to their temporal ordering and logic, and that one social system differs from the other precisely due to their distinctive temporalities and rhythms (see Rosa, 2013). Scholarly life and its institutional organisation (academia) represent a particularly apt example of a distinctive ‘timescape’ (Adam, 1998; Vostal, 2021a) with its own temporal orderings. There are temporal dynam-

ics organising the academy that represent its *differentia specifica*, often in socio-historical and epistemic terms (Pels, 2003; Stengers, 2018) on the aforementioned perspective, sensitising us to how institutional change within the sector unfolds through shifting temporal logics, sequences, and priorities. I see this position not as *contra* Latour's (1993) flat ontology where different systems—social, natural, and technological—interpenetrate one another, but as a complementary one precisely because the distinctive temporal order characterises the unique nature of academia as a societal domain and treats time as such, and is an ephemeral entity tightly woven into the fabric of human and non-human lives. Also, taking some clues from the metaphysics of time on the nature of time and how difficult it is to think about time—whether it is possible to change past events, whether 'now' can objectively be considered as the present, whether time stands still or moves forward—I note that time-as-perspective and time-as-technique may actually bridge what Latour (2005) called 'sociology of the social' and 'sociology of associations.' From this perspective, acceleration is indeed one temporal modality characterising academia—however dominating—alongside delay, slowdown, standstill, waiting, and stagnation, among others.

The dominant discourse in contemporary tech-savvy academia—in both corridor parlance and scholarship—is that academia is accelerating relentlessly. This awkwardly holistic claim needs at least two correctives: there is either something—a propeller, motor, or amplifier—accelerating concrete processes in academia, or we are dealing with a personal time experience projected on academia as a whole. However, both may be accurate. In fact, both positions reporting academic acceleration are of undisputable relevance. The problem, however, is not the motors or experience, but often an inflated, undifferentiated, and over-dramatised juggernaut of all-encompassing academic acceleration, in which there is 'no time to think' (Levy, 2007), read, write, and live.²

There is now an established research canon that has been critically monitoring time pressure, increasing workloads, levels of stress, deteriorating mental health, and other psycho-phenomenological implications of ever-changing academia (e.g., Gill, 2009; Menzies & Newson, 2007; Parker & Jary, 1995). However, there are also several accounts that registered similar experiences in early modernity and even in the pre-modern era. Fyfe et al. (2020) noted that academics in early 20th century England were busy and lacked time to serve as referees in the peer-review process—a familiar academic experience in 2024. Odstrčilík (2012) noted how in the Middle Ages, some European universities recommended to their scholars how to study and maintain a daily time regime that would prevent them from overworking. Such testimonies provide interesting evidence of the mythologisation of a golden past of leisured and slow academia and also problematise the exclusive connection between time pressure and academic capitalism. Even if research on stress, time pressure, fatigue, and neurasthenia—to

² See Carrigan & Vostal (2018) for a reflexive auto-critique of the term 'accelerated academy.'

use contemporary vocabulary—in 19th century academia is unknown to me, I assume that general trends in social experience manifested in academia as well.

Contemporary accounts mapping the acceleration of academic life and their ramifications are extremely valuable as they connect how academic capitalism—and its multiscalar dimensions—directly impacts on the material, psychological, and cultural conditions of existence in academia and beyond. They look not only on the professional impacts of fast ideology but also on how it interacts with more personal matters of individual lives, such as illness, child care, and overall time for relaxation. However, many tend to explore predominantly and *a priori* negative experiential modalities with time experience both implicitly and explicitly at their *loci*. Existing scholarship barely inquiries into (1) the pleasures and conveniences associated with the academic profession, especially in comparison to other cognitive and ‘knowledge-intense’ professions; and (2) the pleasures and conveniences of acceleration (see Balint, 1959; Duffy, 2009; Saward, 2015; Tomlinson, 2007; Walker, 2016; in academia Andrews & Harris, 1972; Vostal 2015).

Without in any way underestimating the seriousness of mental and physical injuries associated with job demands, overwork, and precarisation (see Gill, 2009), it needs to be said that (1) in many cases, the agonising acceleration of the pace of work takes place in bouts and is not usually a continual process resulting in some sort of ‘overheating’; (2) acceleration, against all odds, can be productive; (3) when acceleration is couched as busyness, we may be dealing with a ‘badge of honor’ (Gershuny, 2005); and (4) comparatively speaking, when considering other professions in cognitive or knowledge capitalism, even if academic labour mirrors to a considerable extent a psycho-cultural ambient of a given zeitgeist, as argued above, many scholars—on the whole—still maintain considerable control and flexibility over their time. The question then becomes how this control is distributed and copies (or not) power and class hierarchies in the academy.

Still, such a dissection of acceleration in and of academic life is rare. The prevalent temporal sentiment is that life, including life in academia, is speeding-up and produces negative implications that allegedly impact everyone. There is no wonder, then, that such scholarship has prepared a fertile ground for arguments pleading in favour of slow academia, which I now turn to.

Problematizing scholarly slowdown³

Recently, several scholars have flagged the notion of ‘the slow’ as a prospective desirable feature of academic time (see especially Berg & Seeberg, 2016; Gearhart & Chambers, 2019; Mountz et al., 2015; Stengers, 2018). Drawing mainly on the popular discourse of the ‘slow movement’ (Honoré, 2004) rather than on the

³ Some sections of the article appeared, in a much more condensed format, in Vostal (2021b). Thank you to Michael Taster, the managing editor of the *LSE Impact Blog*, for granting permission to re-use some of the points (re)articulated below.

scarce but important academic literature critically engaging with various aspects of slowness (Koeprnick, 2014; Osbaldiston, 2013; Parkins & Craig, 2006), arguments that have emerged under this rubric (the slow academy, slow scholarship, the slow professor, etc.) claim that academia is now unprecedentedly fast, which is not the case, as shown above. Therefore, the entire corresponding discourse of slow academia takes much inspiration from slow movements and is often situated on the threshold of slow movements and attempts at scientific discourse. These hybrids then try to mobilise their agenda and conceptual objectifications and push back the entire ideology of fast that has proliferated in modern academia. Via particular modes of clarifications and abstractions, they aim to generate a particular kind of social change in contemporary academia.

There are many good elements about doing particular activities in slow motion, slowing them down, and abstaining from acceleration, whether imposed (which is difficult) or self-imposed (arguably easier). One thing is clear: who could be against slowing down and slowness in academia, or even beyond? I guess that academics know the story all too well: too many things going on, papers, chapters, teaching prep, reviews, recommendation letters, and grant proposals. Activities and 'entities' with a great likelihood of failure (e.g., when a manuscript or grant is rejected after a long period of waiting) followed by frustration and the proverbial self-mollification of rejection are, alas, part of academic life.

Be that as it may, the frustration and psychological effects remain. Keep going, press ahead, speed-up—just to stay where you are. Follow social media, get involved, 'FOMO' never sleeps. It is quite understandable that calls for a slowdown in academia have proliferated in recent years. Likely the first allusion to slow science appeared in *The Scientist* in a commentary by Eugene Garfield (1990).

As mentioned above, there is indeed a parallel, if not direct allusion, here to the 'slow movement' more broadly conceived and most iconically represented by 'Slow Food,' which has now (or at least a part of it) moved far from what it originally represented in the 1960s and 1970s. As Stephen Schneider (2008) noted when he chronicled the early life of Slow Food, it actually played an active and distinctive role in Italian leftist politics:

During the 1960s labor movement lay at the center of a number of more broadly constituted social movements (...) [t]he emergence of the autonomia movement, with its strategy of refusing work, provided the backdrop against which intellectuals such as Antonio Negri, Paolo Virno, and Paul Virilio came to maturity. (...) While the energies of autonomia expanded to other areas in Italian society in the 1970s, the decade was also witness to the violent actions of the Red Brigades and the 1978 murder of Christian Democratic Party leader and former prime minister Aldo Moro. (...) One can see the emergence of Slow Food as both a materialization of the Italian left's energies and a rejection of the violence that increasingly ruled the latter half of the decade (2008, pp. 385–386).

These progressivist ideas and energies are long gone, as we will see below. In the past decade or so, one might have registered the largely unchallenged prolifera-

tion of initiatives, such as Slow Science, Slow Academy, Slow Professor, and Slow Scholarship (e.g., for the recent book review symposium of *The Slow Professor* in *Sociology* journal, which raises some critical points but also praise, see Barnes, 2019; Edmunds, 2019; Scott, 2019; Telling, 2019). I have received wind that there is another slow iteration in academia under development, this time called the *Manifesto for a Slow Research Revolution*. Indeed, these often come from the left or centre-left, criticising the current state of academia. However, they omit several important moments that render the slow movement politically toothless and burnt-out, if not reactionary. I have the following five reservations about slow academia and its iterations (for a critical assessment of slow academia, see Horgan, 2011), which can be summarised as follows:

(1) 'The slow' is now a commodity (e.g., Slow Watches, Slow Travel) to be purchased on a market (Vostal, 2019) and a middle-class metropolitan lifestyle. It is quite simple: one needs material/financial resources to prepare food and cook all day, to buy watches and tune into the slow watch community, and to travel slowly. At the same time, many of us, including academics—especially junior ones—must simply be at work to make a living. This textbook reification and cooptation (Lukács, 1923; Marcuse, 1964) of the slow utterly compromises the original autonomist ideas and thus is not particularly productive as a catch-all term for progressive change in academia and elsewhere.

(2) What the slower in academia usually radically demand—and rightfully so—is the undoing, dismantling, and destruction of neoliberalisation, managerialisation, and ubiquity of the audit and corporate culture that have colonised academia for a long time. The problems of such processes, trends, and tendencies have been discussed in a much more sophisticated fashion by many critical higher education scholars for decades (e.g., Collini, 2012; Slaughter & Rhoades, 2004), if not centuries (Weber, 1946; Veblen, 1918). Here, the slow gang is knocking on an open door. I have been assessing (Vostal, 2019) one such account. Namely, John Smyth's *Toxic University* (Smyth, 2017) offered a detailed, sharp, and uncompromising critique of contemporary academia, as did Peter Fleming's *Dark Academia* (2021). The question of how capital shapes and re-shapes academic and scientific institutions, discourses, and practices is now centre stage in critical discussions on the contemporary condition of academia. Such inquiry is vital, as 'the academic enterprise becomes increasingly dependent on allocation of capital from without and on the accumulation of capital within, [and as a result,] it cedes freedom, purpose, and the ability to act as an independent moral force in society' (Hackett, 2014, p. 637).

The initial concerns animating investigations of academic capitalism have been the growth in '[s]cientists' alienation, dissatisfaction with research, and eroding conditions of employment' (Hackett, 2014, p. 635). One way of looking at how capital re-shapes academia while keeping the aforementioned concern in the epicentre is by focusing on how the expectations underpinning academic work are being transformed. It is now far from sufficient to be committed and competent in a discipline, intellectually engaged with a research theme, and to enjoy teaching. There is an ideal of excellence manifested through the metricisa-

tion of academic work. There are also numerous other up-to-date accounts looking at the transformation of the university in contemporary conditions capitalism (see e.g., Flemming, 2021; Smyth, 2017).

(3) Perhaps more problematically, as a sociologist of time, I see a conceptual conflation in the following: what slow promoters ask for is probably not slowness *per se* but duration, sometimes long duration, which does not mean slowness nor slowdown, as one of the long-lasting scientific experiments testifies. It is being undertaken at Michigan State University by a group of biologists led by Richard Lenski. Lenski and his team are experimentally tracing genetic changes in twelve (initially) identical populations of the asexual bacterial *Escherichia Coli*. The team began its experiment on 24 February 1988⁴ (and its theoretical roots reach back to 1966. My reckoning is that given scholarship takes time, academics are looking for similar temporal conditions that have allowed Lenski et al. to keep working on their research (of course, this would be discipline and research focus specific, but I use Lenski's example as an extreme exemplification to illustrate my point). In one of the most influential articles on slow scholarship, Mountz et al. said: 'Our politics foreground collective action and the contention that *good scholarship requires time* to think, write, read, research, analyze, edit, organize, and resist the growing administrative and professional demands that disrupt these crucial processes of intellectual growth and personal freedom' (2015, p. 1236, emphasis added). Duration and slowdown are, however, two different things from a temporal perspective. This is not to say that some processes within academia should not be subject to a debate when it comes to tempo, rhythms, and slowdown, but I think that slow academia is simply undesirable, as the complexity of knowledge (re)production comprises numerous rhythms, both fast and slow (Vostal, 2019; see also Smith, 2015). Moreover, academic labour (research, teaching, service) usually combines various paces, tempos, and rhythms that are variously intertwined. Hence, the morally charged dichotomy that slow = good and fast = bad is not particularly convincing—either conceptually or empirically. It is therefore better to think about temporal autonomy as a fundamental assumption that needs to stand in the centre of the aforementioned hybrids situated on the threshold of movements requiring social change in academia, and of scientific discourse requiring conceptual objectifications.

(4) Slowdown and slowness are often not particularly desirable. The tendency of acceleration literature to treat agency as a cypher uniformly moulded by the forces of inexorable change mitigates against this by occluding the situational specificity that Wacjman (2015) so incisively demonstrated is necessary to understand the issues that are the concerns of acceleration literature. We need to talk about the concrete situations that people find themselves in as opposed to seeing acceleration as a mega-force to which individuals either adapt or fail to do so.⁵

⁴ https://en.wikipedia.org/wiki/E._coli_long-term_evolution_experiment

⁵ It should be stressed that acceleration theorists like Rosa (2013, 2014; also Rosa & Scheuerman, 2009) are far from alone in this tendency. We can see comparable examples in the 'juggernaut' propounded by Giddens (1990) in his theory of late modernity.

I also share Wajcman's Science and Technology Studies-grounded criticism of the tendency to assume that 'technologies are used in a uniform way overall and everything, revolutionizing work, leisure, education, family relationships and personal identities' (Wajcman, 2015, p. 21). The implicit antipathy towards science and technology found in much sociological work obscures the possibilities digital technology offers for 'control over time, enabling people to have not only more time but time of their choice' (Wajcman, 2015, p. 26). The point is not to offer an optimistic view of technology as a counterpoint to a prevailingly pessimistic view but rather to go beyond this dichotomy and see the latent potential for constraint and enablement within technology, as well as the situational specificity through which they operate.⁶

(5) Research in many discipline needs to be in sync with the world it investigates. Fast and slow again work together here in a dialectical interplay. To put it bluntly, one needs enough time for experiments, measurements, writing, reflections, etc., but, at the same time, to aim to publish insights and conclusions ASAP, as well to translate them into public policies, legal arrangements, regulations, and social and commercial innovations. The Covid-19 crisis illustrated this principle perfectly when the vaccine was developed incredibly quickly. Also, various rapid publications platforms following the model of arXiv.org offer very fast publication opportunities—not just publishing but getting to what has been published ASAP. Delfanti, in his important study of high-energy physicists, noted that

Preprints submitted to and accepted by arXiv are published every weekday at 8:00 p.m. EST, listed in order of submission; these number between one and three dozen each day. There are several tools that physicists use to tap into this daily flow. They can open the main website, arXiv.org, or use other technologies that provide the day's list of preprints every morning, such as RSS feed, an email alerting service, and a smartphone app called 'arXiv mobile'. Not surprisingly, the latter is especially used by younger physicists, such as advanced PhD students and postdocs, who might use it to browse the daily set of articles while on their morning commutes (2016, p. 638).

In other words, fast and slow do not stand in opposition but complement and interpenetrate one another. After all, I have not seen any initiatives promoting slow publication or slow refereeing. What matters is always what we want to slow down. Hence, undertaking relatively powerless exercises demanding slow academia, no matter how attractively the slow label might appear in a world where many processes are admittedly accelerating, has not proven to be a convincing vehicle for change, notwithstanding the community that has grown around it. Some research (or its phases) need to be conducted or realised very quickly. The volume of activities, expectations, and commitments related to the broader con-

⁶ See Haraway (1999) on embracing the positive features of technologies for progressive purposes.

dition of the majority of junior academic labour needs to be addressed. The most important factor, I think—rather than an abstract slowing down—is the reduction of publication output that goes hand in hand with how evaluation systems and thus funding schemes are configured. Of all the issues, this certainly needs to be addressed relatively quickly.

For responsively stagnant academia

I have heard and read many accounts on how academics suffer from chronic time pressures, are convulsively busy, and are passive victims of some more-or-less hidden temporal conspiracy of time-thieves and accelerating academic structures. I even wrote a book about this (Vostal, 2016). Over time, I realized that by drawing attention to accelerating academia, I was co-generating calls for slowdown and escalating the victimisation discourse and culture of excessive complaining. Mushrooming and often radically voiced critiques of academia—including my own—have had very little effect on academic culture, governance, management, and performance ideologies. Hence, I would like to take a different approach.

In a recent fascinating book by de Saille et al., they introduced a notion of ‘responsible stagnation’ as an economic model bypassing the dogma of endless capitalist growth. Importantly, they showed ‘that even in its purely economic definition, stagnation is not necessarily the outcome of [a] lack of innovation’ (De Saille et al., 2020, p. 12). Citing the European Commission, they stated that innovation should contain ‘ethics, better governance of technology, gender equality, open access to scientific information, science education and public engagement’ (EC, 2012, cited in De Saille, 2020, p. 8). They demonstrated that ‘innovation is something which occurs both within and outside market and stagnation – in a secular sense of *slowing down* – may in some case be desirable, even necessary, as it has been in the response to COVID-19’ (De Saille, 2020, p. 12, emphasis added).

I would like to apply this notion of innovation to the marketised academy, which clearly needs reform and should be the motor of these progressive changes, especially within its own realm. As a counter to slow academia, there is a need for a search for further alternatives. What de Saille et al. (2020) mentioned on the global economy holds similarly for academia: ‘Alternatives are clearly needed—not only to growth, but to the models, assumptions and discussions that limit our ability to challenge the doctrine that there is no other way to fulfil our needs and aspirations’ (2000, p. 4). The reason for this is that stagnation contains important temporal connotations—standstill, break, pause, stand-by, and stopover—that are worth addressing. When we look at the academic environment, we are both subjects to and co-shaped by our very activities and non-activities. I therefore argue for responsively stagnant academia as a form of temporal enclave that is both loosely connected and disconnected to its wider environments—especially when it comes to its temporal fabric and texture. I also ask whether two publishing-related complexes of practice—reflexivity and behaviour—might alter/challenge the temporal code of academia.

A fundamental distinction emerges when looking at academia from a temporal perspective: it is a unique social space oscillating between ever-more prevalent *Chronos* and diminishing *Kairos*, e.g., between strictly measured time and time marked by events. When we look at the past six or seven centuries (if not more), working in academia (and theological seminaries) has been organised around regular and more or less predictable rhythms of terms, semesters, lectures, and seminars of given time-length. There have been different temporal habits and norms in different higher education systems, but one thing they have in common is that they are fixed, mechanical, and repetitive—in the northern modernity of the past 200 years, they have been usually organised according to the Georgian Calendar and clock-time. One might say that the academic calendar and academic clocks co-shape the conduct of teaching and academic service, that academia has its own ‘opening hours.’

Scientific conduct is a different case. It is much more unruly and event-driven (e.g., certain biological processes/phenomena under investigation can hardly be temporally modified). Research has its own unique uneven rhythms, ebbs and flows, unknown unknowns, and unpredictabilities. Temporal unruliness contains various moments, lengths, and paces that are difficult to anticipate: slowing down, speeding-up, standstill, waiting, prolonging, extending, abruption, and stagnation. When it comes to the invention, search, and research many of us conduct, we have experienced eureka/aha-moments when everything under the micro/macroscopic clicks. In natural and technical sciences, various technological assemblages necessary for experiments might suddenly stop working and repair time plays the main role. Research conduct is very often accompanied by what I would call a productive waste of time and by indeterminate time for writing and rewriting. Thus, time in the academy oscillates between two basic modalities: it is driven by mechanical protocols grounded in mere functionality and repetition within precise temporal brackets, but is also highly unruly.

However, as we all know, the interplay between mechanical and unruly temporalities has been subject to neoliberal, economic, arithmetic, and one-dimensional rationality that currently dominates the organisation structures and cultures of academia. Dominant nodes in university governance are now the executives, finance committees, estates, sport facilities management, human resources, security, business development offices, and many more. There are two questions here. First, how is it that often leftist academics turned so smoothly into hardcore managers, and that academics allowed the takeover by ‘corporate menagerie’, as John Hutnyk (2020) called it? Second, and equally mysteriously, how come piles of critiques of contemporary academy are largely circulating in what I would call unconquerable hermeneutical circles? The ever-growing critiques of contemporary academia have very little effect on academic governance and underpinning ideologies that sustain them. Where is the often deployed and voiced critical tradition that reaches back to Weber (1946) and Veblen (1918), and more recently to Derrida (2002) and Readings (1996), as well as to campus novels, such as David Lodge’s famous trilogy? Latour (2004) might, after all, be right when he said that critique has run out of steam.

One of the most popular contemporary reactions that aims to reclaim a particular way of living that academia always entailed is a call for slowdown—slow academy, slow professor, slow scholarship, and slow science. In fact, the very idea of slow in academia has been discussed ever since the early 1990s (Garfield, 1990), and it is only in the past few years that it has gained popularity. It would be welcomed if some specific processes and activities in academia would slow down, but I have never been sure about slowdown as an overarching common denominator that should define the new and desired academy. Slow discourse offers a well-known critique in a new guise.

It seems that it offers a fancy notion of slowdown that originated in the now upper-middle class slow food movement that was co-opted from Italian Autonomists. I would therefore suggest a different strategy embedded in practices, activities, and behaviours associated with something all too common for all of us: how we publish (nobody has come up with the idea of slow publishing so far). I would like to propose that many temporal modalities—duration, delay, acceleration, and stagnation—result from a particular set of intended practices, activities, and behaviour.

I often see many books and articles unintentionally reinforce what they criticise, as they are published by publishers whose drive is to make money rather than an intellectual/scholarly contribution. There are exceptions to this rule (e.g., Open Humanities Press, Mattering Press), but if you think about how essential publishing houses and venues are for academic culture, this issue cannot be treated independently from the broader socioeconomic structures of capitalism mediating academic practices. If someone publishes a highly critical book about the academy condemning (often rightfully so) almost every single aspect of contemporary academia, and the price of this book is GBP160, there is something awkward going off. I am also guilty of this, as my book *Accelerating Academia: The Changing Structure of Academic Time* now costs over USD100 in paperback. I hope we still have the capacity to reflexively learn from mistakes. Debatably, how we publish is possibly the first step leading to a responsively stagnant academy. This would surely require the renegotiation of requirements requested by funders and evaluation systems. Let us not forget that funders are more often than not bodies populated by academics, and that evaluations systems are calibrated by academics.

Moreover, the pace of global academic publishing output is unprecedented, rising annually by almost 10 percent. Evaluation systems and commitments to funders often force us to publish texts that nobody or hardly anybody will read. In 2015, my colleague and I published an essay in which we developed this argument. Some kind of functional fix is probably needed akin to Duchamp's *Ready-mades*, Le Corbusier's *Purism*, and the Bauhaus School's engagement with *New Objectivity*. These iconic eclectic figures/movements of the 20th century decided in certain stages of their existence that they would not come up with anything radically new or original—they modified, combined, composed, assembled, 'melanged' already existing artifacts or resources. They did not produce anything highly innovative but fixed what was functional, which, according to de Saille

(2015), could be interpreted as innovative in its own right. That was their unprecedented and, one might say, innovative artistic contribution. Translating this to the contemporary academy, we probably need more commentaries, rejoinders, debates, interviews, and synthetic books. I am not calling for the anti-progressive erasure of discovery and search for explanation but call for its reduction. This is the second step possibly leading to a responsively stagnant academy.

However, where is the responsibility in stagnant academia? It must be at forefront of the ongoing sociobiological, geoeconomic, and technoscientific challenges of the present. It must offer new utopias, different economic post-capitalist models, what 'good life' means, and ways to enact and legislate these ideas. I am not saying that this is not happening, but it is often lost somewhere in the cacophony of current academic over-production. Setting the academy into a responsive stagnant temporal regime is what we might call responsible.

Numerous instances of toxicity in the contemporary academy have their origins within academia, ranging from audits, KPIs, balance sheets, targets, and rankings to particular mindsets and ideological drives, along with the construction of a charged future sustained by mainstream economics and business schools. Academia has undoubtedly become the trendsetter with respect to the accumulation strategies of contemporary capitalism—strategies that first appeared in the corridors of universities. There are countless examples of this: Mark Zuckerberg (Facebook), Travis Kalanick and Garrett Camp (Uber), Brian Chesky, Joe Gebbia, Nathan Blecharczyk (Airbnb). They all developed business models that have become paradigm-shifters while enrolled at universities. If such figures managed to transform once-wild, crazy, and geek ideas that were skilfully taming the available technological instrumentarium into multi-billion global capitalist enterprises, why are non-commercial and non-market-driven progressive ideas about the university (and social ordering) moving primarily into dissent or are, at least, very slowly implemented? Responsible stagnation might be a good candidate for such innovation.

Acknowledgements

I would like to thank two referees for their insightful comments and suggestions.

FILIP VOSTAL works a senior researcher at the Centre for Science, Technology and Society Studies, Institute of Philosophy of the Czech Academy of Sciences. He is the author of *Accelerating Academia: The Changing Structure of Academic Time* (Palgrave Macmillan, 2016) and the editor of *Inquiring into Academic Timescapes* (Emerald, 2021). He teaches at Faculty of Social Sciences, Charles University.

ORCID: 0000-0003-4628-9180

References

- Adam, B. (1998). *Timescapes of modernity: The environment and invisible hazards*. Routledge.
- Allen, D. S. (2011). *Why Plato wrote*. John Wiley & Sons.
<https://doi.org/10.1002/9781118556696>
- Andrews, F. M., & Faris, G. F. (1972). Time Pressure and performance of scientists and engineers: A five-year panel study. *Organizational behavior and human performance*, 8, 155–200. [https://doi.org/10.1016/0030-5073\(72\)90045-1](https://doi.org/10.1016/0030-5073(72)90045-1)
- Balint, M. (1959). *Thrills and regressions*. Karnac.
- Barnes, J. (2019). Book review symposium: Maggie Berg and Barbara K Seeber, *The Slow Professor: Challenging the Culture of Speed in the Academy*. *Sociology*, 53(1), 208–209. <https://doi.org/10.1177/0038038518787972>
- Beer, D. (2012). Open access and academic publishing: some lessons from music culture. *Political Geography*, 31(8), 479–480. <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2012.08.001>
- Berg, M., & Seeber, B. K. (2016). *The slow professor: Challenging the culture of speed in the academy*. University of Toronto Press. <https://doi.org/10.3138/9781442663091>
- Bourdieu, P. (2000). *Pascalian meditations*. Stanford University Press.
- Carrigan, M. (2019). *Social media for academics* (2nd ed.). Sage.
- Chambers, J., & Gearhart, S. (Eds.). (2019). *Reversing the cult of speed in higher education: The slow movement in the arts and humanities*. Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9781315113555>
- Collini, S. (2012). *What are universities for?* Penguin.
- De Saille, S. (2015). Innovating innovation policy: the emergence of ‘responsible research and innovation.’ *Journal of Responsible Innovation*, 2(2), 152–168.
<https://doi.org/10.1080/23299460.2015.1045280>
- De Saille, S., Medvecky, F., van Oudheusden, M., Albertson, K., Amanatidou, E., Birabi, T., & Pansera, M. (2020). *Responsibility beyond growth: A case for responsible stagnation*. Bristol University Press. <https://doi.org/10.56687/9781529208351>
- Delfanti, A. (2016). Beams of particles and papers: How digital preprint archives shape authorship and credit. *Social Studies of Science*, 46(4), 629–645.
<https://doi.org/10.1177/0306312716659373>
- Derrida, J. (2002). *Without alibi*. Stanford University Press.
<https://doi.org/10.1515/9781503619890>
- Duffy, E. (2009). *The speed handbook: Velocity, pleasure, modernism*. Duke University Press.
<https://doi.org/10.1215/9780822392378>
- Edmunds, J. (2019). Book review symposium: Maggie Berg and Barbara K Seeber, *The Slow Professor: Challenging the Culture of Speed in the Academy*. *Sociology*, 53(1), 212–214. <https://doi.org/10.1177/0038038518787950>
- Fischer, J., Ritchie, E. G., & Hanspach, J. (2012). Academia’s obsession with quantity. *Trends in Ecology and Evolution*, 27(9), 473–474.
<https://doi.org/10.1016/j.tree.2012.05.010>
- Flemming, P. (2021). *Dark academia: How universities die*. Pluto Press.
<https://doi.org/10.2307/j.ctv1n9dkhv>
- Fyfe, A., Squazzoni, F., Torný, D., & Dondino, P. (2019). Managing the growth of peer review at the Royal Society Journal, 1865–1965. *Science, Technology, & Human Values*, 45(3), 1–25. <https://doi.org/10.1177/0162243919862868>
- Garfield, E. (1990). Fast science vs. slow science, or slow and steady wins the race. *The Scientist*, 4(18), 14–15.
- Gershuny, J. (2005). Busyness as a badge of honor for new subordinate working class. *Social Research*, 72(2), 287–314. <https://doi.org/10.1353/sor.2005.0026>
- Gibbs, P., Ylijoki, O.-H., Guzmán-Valenzuela, C., & Barnett, R. (Eds.). (2015). *Universities in the flux of time*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/978131573883>

- Giddens, A. (1990). *The consequences of modernity*. Polity.
- Gill, R. (2009). Breaking the silence: The hidden injuries of the neo-liberal university. In R. Gill, & R. Ryan-Flood (Eds.), *Secrecy and silence in the research process: Feminist reflection* (pp. 228–244). Routledge.
- Graeber, D. (2015). *The utopia of rules*. Melville House.
- Gregg, M. (2018). *Counterproductive: Time Management in the knowledge economy*. Duke University Press. <https://doi.org/10.1215/9781478002390>
- Gross, N. (2010). *Richard Rorty: The making of an American philosopher*. University of Chicago Press.
- Hackett, E. (1990). Science as a vocation in the 1990s: The changing organizational culture of academic science. *Journal of Higher Education*, 61(3), 241–279. <https://doi.org/10.1080/00221546.1990.11780710>
- Hackett, E. (2014). Academic capitalism. *Science, Technology & Human Values*, 39(5), 635–638. <https://doi.org/10.1177/0162243914540219>
- Haraway, D. (1999). Modes_Witness@Second Millenium. In D. Mackenize & J. Wajcman (Eds.), *The social shaping of technology* (2nd ed.) (pp. 41–49). Open University Press.
- Hartman, Y., & Darab, S. (2012). A call for slow scholarship: A case study on the intensification of academic life and its implications for pedagogy. *Review of Education, Pedagogy, and Cultural Studies*, 34(1–2), 49–60. <https://doi.org/10.1080/10714413.2012.643740>
- Honoré, C. (2004). *In praise of slow: how a worldwide movement is challenging the cult of speed*. Orion.
- Horgan, J. (2011). The ‘Slow Science’ movement must be crushed! *Scientific American*. <https://blogs.scientificamerican.com/cross-check/the-slow-science-movement-must-be-crushed/>
- Hutnyk, J. (2020). The corporate menagerie. *Thesis Eleven*, 160(1), 1–8. <https://doi.org/10.1177/0725513620949009>
- Koepnick, L. (2014). *On slowness: Toward An aesthetic of the contemporary*. Columbia University Press. <https://doi.org/10.7312/koep16832>
- Latour, B. (1993). *We have never been modern*. Harvard University Press.
- Latour, B. (2004). Has Critique run out of steam? From matters of fact to matters of concern. *Critical Inquiry*, 30 (Winter 2004), 225–248. <https://doi.org/10.1086/421123>
- Latour, B. (2005). *Reassembling the social*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780199256044.001.0001>
- Leung, H. H.-S., De Kloet, J., & Chow, Y.-F. (2010). *Towards an ethics of slowness in an era of academic corporatism*. EspacesTemps.net. <http://espacestemps.net/document8314.html>
- Levy, D. M. (2007). No time to think: Reflections on information technology and contemplative scholarship. *Ethics and Information Technology*, 9(4), 237–249. <https://doi.org/10.1007/s10676-007-9142-6>
- Lukács, G. (1923). *History and class consciousness*. <https://www.marxists.org/archive/lukacs/works/history/>
- Lupton, D. (2014). *Digital sociology*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315776880>
- MacKenzie, D., & Spinardi, G. (1995). Tacit knowledge, weapons design, and the uninvention of nuclear weapons. *American Journal of Sociology*, 101(1), 44–99. <https://doi.org/10.1086/230699>
- Marcuse, H. (1964). *One-dimensional man: Studies in the ideology of advanced industrial society*. Routledge.
- Martell, L. (2014). The slow university: Inequality, power and alternatives. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 15(3).
- Menzies, H., & Newson, J. (2007). No time to think: Academics’ life in the globally wired university. *Time & Society*, 16(1), 83–98. <https://doi.org/10.1177/0961463X07074103>

- Mendick, H. (2014). Social class, gender and the pace of academic life: What kind of solution is slow? *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 15(3).
- Mountz, A., Bonds, A., Mansfield, B., Loyd, J., Handyman, J., Walton-Roberts, M., Basu, R., Whitson, R., Hakis, R., Hamilton, T., & Curran, W. (2015). For slow scholarship: A feminist politics of resistance through collective action in the neoliberal university. *Acme: An International E-Journal for Critical Geographies*, 14(4), 1236–1259.
- Müller, R. (2014). Racing for what? Anticipation and acceleration in the work and career practices of academic life science postdocs. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 15(3).
- Mumford, L. (2010). *Technics and civilization*. University of Chicago Press. (Original work published 1934)
- Noonan, J. (2016). Thought-time, money-time, and the temporal conditions of academic freedom. *Time & Society*, 24(1), 109–128. <https://doi.org/10.1177/0961463X14539579>
- Odstrčilík, J. (2012). *Jak úspěšně studovat ve středověku? Analýza pozdně středověkého traktátu 'De modulo student'* [unpublished master thesis]. Palacký University Olomouc.
- Osbaldiston, N. (Ed.). (2013). *Culture of the slow: Social deceleration in an accelerated world*. Palgrave Macmillan.
- Osbaldiston, N., Cannizzo, F., & Mauri, C. (2019). 'I love my work but I hate my job' – Early career academic perspective on academic times in Australia. *Time & Society*, 28(2), 743–762. <https://doi.org/10.1177/0961463X16682516>
- O'Neill, M. (2014). The slow university: work, time and well-being. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 15(3).
- Parker, M., & Jary, D. (1995). The McUniversity: Organization, management and academic subjectivity. *Organization*, 2(2), 319–338. <https://doi.org/10.1177/135050849522013>
- Parkins, W., & Craig, G. (2006). *Slow Living*. Berg. <https://doi.org/10.5040/9781350044890>
- Pels, D. (2003). *Unhastening science: Autonomy and reflexivity in the social theory of knowledge*. Liverpool University Press. <https://doi.org/10.5949/UPO9781846314322>
- Readings, B. (1996). *The university in ruins*. Harvard University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1cbn3kn>
- Rosa, H. (2013). *Social acceleration: A new theory of modernity* (J. Trejo-Mathys, Trans.). Columbia University Press. <https://doi.org/10.7312/rosa14834>
- Rosa, H. (2014). From work-life to work-age balance? Acceleration, alienation, and appropriation at the workplace. In C. Korunka & P. Hoonakker (Eds.), *The impact of ICT on quality of working life* (pp. 43–61). Springer.
- Rosa, H., & Scheuerman, W. E. (Eds.). (2009). *High-speed society: Social acceleration, power, and modernity*. Pennsylvania State University Press.
- Savage, M. (2015). Piketty's challenge for sociology. *British Journal of Sociology*, 65(4), 591–606. <https://doi.org/10.1111/1468-4446.12106>
- Saward, M. (2015). Agency, design and 'slow democracy'. *Time & Society*, 26(3). <https://doi.org/10.1177/0961463X15584254>
- Sayer, D. (2014) *Rank hypocrisies: The insult of the REF*. Sage Swifts. <https://doi.org/10.4135/9781473910270>
- Scheuerman, W. E. (2004). *Liberal democracy and the social acceleration of time*. Johns Hopkins University Press. <https://doi.org/10.1353/book.77226>
- Scott, S. (2019). Book review symposium: Maggie Berg and Barbara K Seeber, *The Slow Professor: Challenging the Culture of Speed in the Academy*. *Sociology*, 53(1), 211–212. <https://doi.org/10.1177/0038038518787948>
- Sigl, L. (2016). On the tacit governance of research by uncertainty: How early stage researchers contribute to the governance of life science research. *Science, Technology & Human Values*, 41(3), 347–374. <https://doi.org/10.1177/0162243915599069>
- Slaughter, S., & Leslie, L. (1997). *Academic capitalism: Politics, policies, and the entrepreneurial university*. Johns Hopkins University Press.

- Slaughter, S., & Rhoades, G. (2004). *Academic capitalism and the new economy: Markets, state, and higher education*. Johns Hopkins University Press.
- Slow Science Academy. (2010). 'The Slow Science Manifesto'. <http://slowscience.org/slow-science-manifesto.pdf>
- Smith, S. (2015). Multiple temporalities of knowing in academic research. *Social Science Information*. <https://doi.org/10.1177/0539018414566421>
- Smyth, J. (2017). *The toxic university: Zombie leadership, academic rock stars and neoliberal ideology*. Springer. <https://doi.org/10.1057/978-1-137-54968-6>
- Stengers, I. (2018). *Another science is possible: A manifesto for slow science*. Wiley.
- Telling, K. (2019). Book review symposium: Maggie Berg and Barbara K Seeber, *The Slow Professor: Challenging the Culture of Speed in the Academy*. *Sociology*, 53(1), 209–211. <https://doi.org/10.1177/0038038518787970>
- Tomlinson, J. (2007). *The culture of speed: The coming of immediacy*. Sage. <https://doi.org/10.4135/9781446212738>
- Veblen, T. (1918). *The higher learning in America: A memorandum on the conduct of universities by business men*. B. W. Huebsch. <https://doi.org/10.2307/1835848>
- Vostal, F. (2015). Speed kills, speed thrills: constraining and enabling accelerations in academic work-life. *Globalisation, Societies and Education*, 13(3), 295–314. <https://doi.org/10.1080/14767724.2014.959895>
- Vostal, F. (2016). *Accelerating academia: The changing structure of academic time*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9781137473608>
- Vostal, F. (2019). Slowing down modernity: A critique. *Time & Society*, 28(3), 1039–1060. <https://doi.org/10.1177/0961463X17702163>
- Vostal, F. (2021a). *Inquiring into academic timescapes*. Emerald. <https://doi.org/10.1108/9781789739114>
- Vostal, F. (2021b). Four reasons slow scholarship will not change academia. *LSE Social Impact Blog*.
- Vostal, F., & Carrigan, M. (2018). Now a symptom of that which it sought to critique? A critical reflection on the Accelerated Academy project. *LSE Social Impact Blog*.
- Wajcman, J. (2015). *Pressed for time: The acceleration of life in digital capitalism*. University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226196503.001.0001>
- Walker, M. B. (2016). *Slow philosophy: Reading against the institution*. Bloomsbury.
- Watermeyer, R. (2015). Public intellectuals vs. new public management: the defeat of public engagement in higher education. *Studies in Higher Education*, (ahead-of-print), 1–15. <https://doi.org/10.4324/9781315675404-3>
- Weber, M. (1946). Science as a vocation. In H. Gereth H. & C. W. Mills (Eds.), *From Max Weber: Essays in Sociology* (pp. 129–161). Oxford University Press.
- Ylijoki, O-H. (2013). Boundary-work between work and life in the high-speed university. *Studies in higher education*, 38(2), 242–255. <https://doi.org/10.1080/03075079.2011.577524>
- Ylijoki, O-H., & Mäntylä, H. (2003). Conflicting time perspectives in academic work. *Time & Society*, 12(1), 55–78. <https://doi.org/10.1177/0961463X03012001364>

Dopady pandemie covidu-19 na vnímání rizika a naplňování péče v rámci různých „světů“ zaměstnanců domova pro seniory

JAROSLAVA HASMANOVÁ MARHÁNKOVÁ[✉], MARTINA JANDOVÁ

Fakulta sociálních věd, Univerzita Karlova, Praha

Exploring the Effects of the Covid-19 Pandemic on Risk Perception and Care Dynamics Among Staff in Residential Homes for Older Adults

Abstract: This study aims to expand the understanding of the impact of the Covid-19 pandemic and associated measures on the functioning of long-term care facilities for older adults and the employees working in these institutions. The paper presents the findings of a case study conducted at a residential home for older adults in the Czech Republic, where 10 employees holding various positions were interviewed between March and June 2022. In relation to the specific context of the institution, we were also interested in the impact of the Covid-19 pandemic on the organisation of care, perceptions of how 'good' care should be delivered, and the construction of occupational risks. In this paper the institution of the care home is viewed as a space in which the diverse 'social worlds' of staff in different positions intersect. By tracing the ways in which staff talk about their experience of the pandemic, we can map not only the pandemic's impact on the functioning of residential homes for older adults, which are a prime example of institutions that were on the 'frontline' during the pandemic, but also the different experiences of people working on this 'frontline'. In the case of the impact of the Covid-19 pandemic, these dividing lines can be identified most clearly (1) in the impact of the Covid-19 pandemic and related measures on the nature of the work staff performed (in terms of both the demands and content of the work), (2) in the different emphases placed on how to define and understand newly emerging needs, and (3) on staff's perceptions of emerging risks and their capacity to cope with them. In both cases, the Covid-19 pandemic created different forms of vulnerability for employees of the same organisation pursuing common interests.

Keywords: Covid-19, frontline work, long-term care institutions, occupational risk, staff experiences

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2026, Vol. 62, No. 3: 205–225

Zveřejněno online: 16. června 2025, <https://doi.org/10.13060/csr.2025.015>

✉ Jaroslava Hasmanová Marhánková: jaroslava.marhankova@soc.cas.cz

Úvod

Pandemie covidu-19 zásadní měrou zasáhla oblast sociálních služeb. Pozornost se v této souvislosti obrátila především na domovy pro seniory, které byly identifikovány jako jedny z nejčastějších ohnisek nákazy.¹ V zemích OECD tvořili klienti dlouhodobé péče pro seniory 40 % všech zemřelých v souvislosti s nemocí covid-19 (Organisation for Economic Co-operation and Development, 2021). Míra dopadu pandemie na zařízení se lišila v jednotlivých zemích. Zatímco například ve Španělsku tvořili klienti domovů pro seniory v roce 2020 57 % obětí (Comas-Herrera et al., 2020, s. 5), zpráva Asociace poskytovatelů sociálních služeb ČR uvádí, že ve stejný rok v ČR představovali klienti domovů pro seniory 11,2 % zemřelých v souvislosti s covidem-19² (Horecký a Švehlová, 2021, s. 12). Fungování institucí dlouhodobé péče bylo výrazným způsobem regulováno protipandemickými opatřeními. Nejviditelněji to bylo patrné především v souvislosti s restrikcemi v podobě uzavírání institucí. V roce 2020, kdy pandemie v ČR naplno propukla, dosáhla doba, během níž byly domovy v důsledku epidemiologické situace z nařízení vlády uzavřeny, rekordních 136 dnů. V mezinárodním porovnání srovnatelných opatření se jedná vůbec o jedno z nejdelších období uzavření na rezidenty domovů poukazují především na výrazně negativní psychologický efekt posilující pocity samoty a izolace (Huber a Seifert, 2022). Dostupná data rovněž naznačují dopad na míru soběstačnosti a zvládání aktivit běžného života. U 47 % klientů domovů pro seniory sledovaných ve studii ze Španělska byl během tří měsíců pandemie zaznamenán pokles ve schopnosti zvládat aktivity běžného života odpovídající poklesu, který je běžný za období jednoho roku života v těchto institucích (Zamora et al., 2022). Studie zaměřující se na zkušenosti rodinných příslušníků poukazují na narušení pocitů možnosti ovlivňovat kvalitu péče o své blízké (Avidor a Ayalon, 2022) i pokles důvěry ve fungování těchto institucí a správnost jejich postupů (Dolberg et al., 2023).

Pandemie covidu-19 a opatření s ní spojená nezanedbatelnou měrou dopadly i na profesionální pečující. Pracovníci v institucích dlouhodobé péče byli ve srovnání se zaměstnanci v jiných sektorech trhu práce vystaveni vyššímu ri-

¹ Například zpráva z webu České televize ve svém titulku představuje domovy pro seniory jako nejčastější ohnisko nákazy koronavirem. Odkazuje se přitom i na data z trasování prováděného hygienickými stanicemi. Domovy pro seniory byly v rámci trasování identifikovány jako nejfrekventovaněji uváděný zdroj nákazy (s výrazným odstupem následovaný nemocnicemi a školami) (Domovy seniorů, školy, sportoviště, 2020).

² Data uvedená ve zprávě Asociace poskytovatelů sociálních služeb ČR zahrnují počty úmrtí k 6. srpnu 2021 (Horecký a Švehlová, 2021). Jak ale upozorňují i autoři a autorky zprávy, při pokusech o mezinárodní porovnání počtu úmrtí v zařízeních péče pro seniory je potřeba být obezřetní. Dílčí statistiky používají různé metodiky, podle nichž mohou být do sledovaných zařízení započítávány různé formy bydlení pro seniory a seniorky. V některých zemích tak mohou být do statistických údajů zahrnuty i počty zemřelých, kteří žili ve formách bydlení/institucí, jež v jiných zemích do obdobných statistik zahrnovány nejsou.

ziku nákazy (Rocard et al. 2021). Studie vznikající bezprostředně po vypuknutí pandemie covidu-19 ukazuje, že profesionální pečující v domovech dlouhodobé péče zažívali podobné pocity izolace zaznamenané i u klientů těchto domovů (Jones et al., 2022). Důležitým motivem se stávala i narůstající míra stresu, obavy z nákazy a negativní dopady zhoršujících se pracovních podmínek v důsledku zaváděných protipandemických opatření (Gray et al., 2021; Titley et al., 2023).

Cílem této studie je rozšířit porozumění dopadům pandemie covidu-19 a s ní souvisejících opatření na fungování institucí dlouhodobé péče o seniory a zaměstnance, kteří v nich pracují. Zkušenost s pandemickou situací nahlížíme perspektivou profesionálních pečujících. To, co nás primárně zajímá, je však především svět instituce domova pro seniory jako místa, kde se pohybují různí aktéři, jejichž životy a pocity mohou být vzájemně provázány. Domovy pro seniory nahlížíme jako specifický příklad totální instituce. Goffman (1961) definuje totální instituce jako místa, kde se všechny aspekty života odehrávají na jednom prostoru. Všechny denní činnosti jsou pevně naplánovány, probíhají ve společnosti ostatních a jsou určeny k naplnění oficiálních cílů instituce. V rámci totální instituce je jasně vymezen rozdíl mezi obyvateli totální instituce a jejími zaměstnanci, kteří systém formálních pravidel vynucují v zájmu naplnění cílů instituce (Goffman, 1961). Goffman se ve své práci explicitně domovům pro seniory nevěnuje, řada autorů a autorek ale poukazuje na to, že instituce dlouhodobé péče o seniory nesou znaky totální instituce (Klaassens a Meijering, 2015). Inspirovány přístupem načrtnutým v práci Jabera F. Gubriuma (1997) pak mapujeme různé „světy“ v domově pro seniory v době pandemie. Gubrium ve svém, dnes již kanonickém, etnografickém výzkumu domova pro seniory nahlíží tyto instituce jako prostor, kde se setkávají různé sociální světy aktérů a akterek, kteří zde žijí a pracují. Je zřejmé, že realitu domova jinak zažívají lidé, kteří zde bydlí, a jinak ti, pro něž se tato organizace stává místem výkonu práce. Autoři ale upozorňují, že dělicí linie různých sociálních světů nevedou pouze mezi klienty a zaměstnanci. I v rámci zaměstnanecké sítě stejné organizace se konstituují různé sociální světy, v nichž jsou práce a každodennost zažívány odlišně. Zástupci těchto světů (jež autoři rozdělují na tzv. „top staff“, zajišťující organizační správu domova, a tzv. „floor staff“, zajišťující přímou péči o klienty) mají nejen odlišné pracovní rutiny, ale mohou i odlišně prožívat stejné události, jež jsou každodenní součástí fungování této instituce (Gubrium, 1997). Ačkoliv mohou být všichni členové dané instituce vystaveni stejné události, neznamená to, že ji všichni vnímají a posuzují stejným způsobem. Diferenciace struktury se může promítat i do odlišných definic událostí a jejich prožívání. Ačkoliv aktéři a aktérky v rámci jedné instituce mohou stejnou událost zažívat doslova vedle sebe a v rámci stejných institucionálních podmínek, jejich prožívání a definice situace může nabývat odlišných podob. Jinými slovy, definice událostí jsou vázány na odlišné perspektivy aktérů a akterek zaujímajících různé pozice v rámci instituce.

Instituce dlouhodobé péče byly (spolu s jinými, nejčastěji zdravotnickými zařízeními) označovány za první linii boje s pandemií. Tato metafora vyvolává implicitně dojem homogenity zkušenosti lidí, kteří sdílejí stejný zájem. Tento text se však zaměřuje na porozumění této „první linii“ jako heterogennímu souboru

ru zkušeností, kde i spojení stejným cílem, a dokonce i stejným institucionálním rámcem neprodukuje stejné efekty. Cílem tohoto textu je tak nahlédnout dopady pandemie na vnímání rizika a naplňování péče různými zaměstnanci pracujícími na odlišných pozicích v rámci stejného domova pro seniory.

Sociální stratifikace rizik a proměny organizace péče v institucích v období pandemie covidu-19

Domovy pro seniory se v mnohém staly symbolem krize během pandemie covidu-19. V rámci mediálních reprezentací vystupovaly často jako epicentra nákazy (Allen a Ayalon, 2021; Miller et al., 2021). Tyto reprezentace zvýznamňovaly tyto instituce a jejich klienty jako nositele specifických forem zranitelnosti. Klienty zařízení domovů pro seniory představují lidé vyššího věku, kteří často žijí s chronickými onemocněními, jež s sebou přináší vyšší riziko závažnějšího průběhu nemoci a úmrtí. Narativ o potřebě izolovat především tyto jednotlivce tvořil výraznou osu diskusí týkajících se protipandemických opatření (Dykgraaf et al., 2021). Tato osobní zranitelnost byla ale zároveň posilována zranitelností specifických forem prostorů. Pandemie covidu-19 zvýznamnila (mimo jiné) i zranitelnosti vyplývající z kontextu aktuální organizace institucionální péče, jako je vysoká koncentrace lidí na malém prostoru či časté prekaritní podmínky zaměstnanců v těchto službách. Krize, jež se v dlouhodobé péči v průběhu pandemie odehrála, byla výsledkem rozsáhlejších systémových politik, které dlouhodobě marginalizují potřeby jak klientů a klientek, tak lidí, kteří v těchto institucích pracují (Badone, 2021). Higgs a Gilleard (2021) ve svém kritickém textu poukazují na to, že zmíněná zranitelnost odráží i specifickou formu ageismu vztahující se k vnímání tzv. čtvrtého věku (období pozdního stáří charakterizovaného velkou mírou závislosti na péči). Autoři zásadní dopady pandemie na lidi žijící v těchto institucích přičítají i implicitním předpokladům, že hodnota života lidí pohybujících se v této životní fázi není v porovnání s životy jiných lidí tak vysoká.

Důležitou součástí protipandemických opatření se stala opatření izolující klienty, která bezpochyby odrážela i výraznou míru nejistoty týkající se šíření nákazy a psychologický efekt pocíťované zranitelnosti starších lidí. Jak však poukazuje Monteverde (2024, s. 19), narativ o potřebě ochrany zranitelných obyvatel rezidenčních institucí se postupem času transformoval do paralelního narativu poukazujícího spíše na význam těchto institucí jako míst produkujících zranitelnost pro celou společnost. Ústavní zařízení byla v rámci těchto diskurzů zobrazována jako riziko pro celou komunitu (právě s ohledem na možnou koncentraci nákazy a s ní spojenou zátěž pro zdravotnický systém). Tyto představy měly přitom dopady i na vnímání lidí, kteří se v těchto institucích pohybují. Mezinárodní studie zkušenosti zdravotnického personálu na jednu stranu poukazují na pocíťovanou vysokou míru významu vlastní práce (Titley et al., 2023) i diskurzy heroismu spojeného se zdravotnickými profesemi v době pandemie (Mohammed et al., 2021). Na druhou stranu ale pandemie vedla ke zvýšené stigmatizaci těchto povolání spojené s obavami z rizika nákazy. Více než čtvrtina dotazovaných respon-

dentů ve studii provedené v USA a Kanadě v květnu 2020 uvedla, že zdravotníci by měli být podrobeni specifickým restrikcím ve formě izolace, aby se předešlo rozvoji nákazy mezi jejich rodinnými příslušníky a v okolí. Více než třetina uvedla, že se styku s lidmi pohybujícími se ve zdravotnictví vyhýbá z důvodu obav z nákazy (Taylor et al., 2020).

Imperativ sociální distance, důsledné využívání ochranných pomůcek a dlouhodobé uzavření institucí do výrazné míry problematizuje některé z klíčových pilířů, skrze něž se konstituuje představa o tom, jakým způsobem má být péče v institucích poskytována – ať už se jedná o důraz na vytváření co nejvíce domáckého prostředí, možnost klientů a klientek rozhodovat o způsobech trávení volného času, volnost pohybu a maximální kontakt s blízkými. Infekční nemoci zpřítomňují základní dilema konstituující lidská společenství – nezbytnost a zároveň hrozbu, jež s sebou sociální kontakt nese (Wald, 2008, s. 2). Douglas (2021) ve svém textu například upozorňuje na zásadní význam doteku při péči o lidi žijící s demencí. Dotýkání se těl je klíčové pro zajištění základní péče o klienty a klientky. Je ale také důležitou součástí komunikace starostlivosti a naplňování potřeb člověka. Douglas tak zpochybňuje distinkci mezi „nutným“ fyzickým kontaktem (zajišťujícím základní péči) a dotyky, které přináší komfort, pocit bezpečí a blízkosti, jež je někdy součástí úvah o profesionální péči. Obě považuje za stejně konstitutivní pro naplňování péče. Protipandemická opatření tuto distinkci ale výrazně mobilizovala (Douglas, 2021). Dotyk byl vnímán nejen jako rizikový, ale i potenciálně zbytný. Omezování fyzického kontaktu a dotýkání (nejen ze strany pečujících, ale i blízkých, kteří v době uzávěr nemohli být s klienty a klientkami domovů ve fyzickém kontaktu) nebylo ustavováno jako překážka „dobře“ poskytované péče. Analýza postojů a zkušeností zaměstnanců těchto institucí s dopadem protipandemických opatření na chod těchto institucí tak rovněž nabízí důležitý prostor pro zkoumání toho, jakým způsobem se formuje uvažování o tom, co konstituuje klíčové aspekty péče.

Krise spojená s pandemií covidu-19 vynesla slovo „péče“ do popředí veřejných debat o organizaci společnosti. Zároveň s sebou přinesla rozšíření toho, co péče znamená, setřením původně ostré hranice mezi prací v oblasti péče a klíčovými zaměstnáními (essential workers) a rámování aktivit, které byly často ve veřejném diskurzu zneviditelnovány (např. práce sanitářů a sanitářek, uklízeček či lidí zajišťujících svoz odpadu) jako formy starostlivosti. Chatzidakis et al. (2020, s. 891) v této souvislosti uvádí, že pandemie přinesla v promýšlení významu péče „tolik potřebný otřes našich systémů přesvědčení“. Je samozřejmě otázkou, do jaké míry se jednalo o „otřes“, který by přinesl dlouhodobé a radikálnější promýšlení hodnoty a významů péče ve společnosti. Je ale zřejmé, že například v nebyvalé míře zviditelnil strukturální problémy institucionální péče o seniory. Jak upozorňuje Daly (2021), poskytování péče je formováno v rámci konfigurace čtyř klíčových prvků: vnímané potřeby, vztahů (spojujících všechny, kdo se podílejí na poskytování a/nebo přijímání péče), zdrojů (materiální i nemateriální povahy) a hodnot, jež definují morální rámce péče. Covid-19 a reakce na pandemickou situaci byly primárně interpretovány jako medicínské otázky. To se promítalo do definic vnímaných potřeb, směřování zdrojů i vymezování vztahů

mezi jednotlivými aktéry (Daly, 2021). Předchozí studie zaměřující se na přístup profesionálních pečujících k péči v době pandemie covidu-19 poukazují na pocity napětí a morálních dilemat, které pro pečující přinášelo stále přítomné vnímání potřeb klientů, jež ale za nastalé situace nebylo možné uspokojivě naplňovat, neboť pečující museli přijmout prioritní odpovědnost za jiný aspekt péče – především fyzické zdraví a bezpečnost (Dohmen et al., 2022). Na tomto místě je vhodné zdůraznit, že cílem tohoto textu není zpochybňovat význam protipandemických opatření při ochraně zaměstnanců/zaměstnankyň a klientů/klientek institucí ani jakákoliv forma zhodnocování jejich přínosu. Snažíme se však poukázat na to, že pandemie covidu-19 (a na ni reagující opatření) přináší zásadní výzvy pro uvažování o tom, co konstituuje „dobrou“ péči, jež mají instituce poskytovat. Tento text se přitom prostřednictvím zkušeností profesionálních pečujících rovněž zamýšlí nad tím, jak a skrze jaké prostředky se představa o tom, co má být klíčovými rámci „dobře“ poskytované péče, proměňovala v situaci krize (a také jak se tato představa lišila napříč různými světy zaměstnanců).

Průběh výzkumu

Tato studie vychází z výzkumu koncipovaného jako jednopřípadová studie (Chrastina, 2019, s. 103), v jejímž rámci jsme retrospektivně zkoumaly dění v domově pro seniory v době pandemie covidu-19, konkrétně mezi březnem 2020 až jarem 2022. Jedná se o pobytové zařízení ve Středočeském kraji poskytující sociální služby zaměřující se na celodenní péči o seniory (starší 60 let), ve kterém je zaměstnáno zhruba 60 osob. Zařízení umožňuje pobyt téměř 100 klientů a klientek. Domov je příspěvkovou organizací organizace a jeho zřizovatelem je Středočeský kraj.

V rámci našeho výzkumu bylo dotazováno 10 zaměstnankyň domova pro seniory. Od března do června 2022 jsme provedly osm polostrukturovaných hloubkových rozhovorů s celkem 10 zaměstnankyněmi domova,³ z toho jeden rozhovor probíhal skupinově se třemi účastnicemi. Sedm rozhovorů proběhlo na půdě domova a jeden byl uskutečněn mimo zařízení. Účastnice pro výzkumné rozhovory jsme vybíraly tak, aby pokryly co nejširší spektrum pozic, které jsou v domově stěžejní. Zároveň výběr probíhal tak, abychom byly schopné nahlédnout do hierarchie domova. Domov se dělí na tři části, které spadají pod ředitelku zařízení: sociálně-zdravotní úsek (zdravotní sestry a přímá péče), úsek hospodářské správy (údržba, úklid, kiosek, recepce, prádelna) a úsek zástupce ředitele (aktivizační pracovnice, sociální pracovníci, pokladní, ekonom, rozpočtář, personalista). Participantky našeho výzkumu pochází z řad vedení domova a úseku zástupce ředitele (3), ze sociálně-zdravotního úseku (6) a z hospodářské správy (1). Rozhovorům dominují ženy středního věku. Všechny zúčastněné pracují v domově dostatečně dlouhou dobu a mohly tak porovnat situaci před pandemií, během různých fází pandemie a v období, kdy rozhovory probíhaly.

³ Rozhovory realizovala druhá z autorek tohoto textu Martina Jandová.

Všechny účastnice výzkumu byly obeznámeny s účelem výzkumu a plnou anonymizací jejich výpovědí prostřednictvím informovaného souhlasu, jež všechny zúčastněné podepsaly. Zároveň byly informovány, že mohou rozhovor kdykoli ukončit či neodpovídat na témata, která jsou pro ně citlivá. Z důvodu zachování anonymity participantek jsme se rozhodly v textu rozlišovat pouze to, zda se zaměstnankyně podílely na osobní péči poskytované klienty. Zároveň nerozlišujeme pohlaví dotazovaných.⁴ Odkaz na specifickou pozici a pohlaví participantek by v kontextu organizace znamenal potenciální ohrožení anonymity dovnitř zkoumaného prostředí.

Rozhovory se zaměstnankyněmi se soustředily na retrospektivní vyprávění událostí a zkušeností spojených s fungováním domova a vzpomínky zaměstnankyň na prožívání období pandemie. Struktura otázek byla modifikována s ohledem na náplň práce různých zaměstnaneckých pozic. Klíčové pro nás bylo soustředit se primárně na momenty vyprávění, které považují za klíčové samotné participantky. Doplňující otázky se v rámci rozhovorů zaměřovaly především na identifikování dopadů protipandemických opatření a přítomnosti nových rizik na náplň práce a způsob, jak se k ní zaměstnankyně vztahují. Ve vztahu ke specifickému kontextu instituce domova pro seniory nás zajímaly i dopady kontextu pandemie covidu-19 na organizaci péče, vnímání toho, jak má „dobrá“ péče být zajišťována, a rizik, která se s jejím poskytováním pojí. Širší otázka, která lemovala náš výzkum, se vztahovala ke zkušenosti práce v tzv. první linii a různým podobám a významům, jichž může tato práce nabývat.

Retrospektivní povaha rozhovorů do výrazné míry vyplývá z podstaty zkoumané situace pandemie, která (nejen) z důvodu protipandemických opatření realizaci osobních rozhovorů výrazně limitovala. Výzkum jsme zahájily v momentě, kdy se instituce začaly pomalu otevírat. Všechny účastnice tak měly v čerstvé paměti vývoj, kterým si domov pro seniory v letech 2020–2022 prošel. Za výhodu takového přístupu pokládáme, že participantky výzkumu dokázaly identifikovat změny, které se na jejich pracovišti děly v různých fázích pandemie covidu-19, v porovnání s tím, jak domov fungoval před začátkem pandemie. Rozhovory byly pořizovány v době, kdy se chod instituce opět vracel do stavu před jejím propuknutím, což vytvořilo prostor pro nahlédnutí i dlouhodobých změn a vlivů, které jednotlivé zaměstnankyně mohly tematizovat. Nevýhodu v takovém přístupu může představovat fakt, že zúčastněné se vracely k událostem i dva roky starým, které byly v důsledku nové pandemické situace zatížené strachem, zmatením, nevědomostí i silnými emocemi. Ovšem i to jsou klíčové a neodmyslitelné momenty, které vypjatou situaci v době covidu-19 provázely a v rozhovorech se přirozeně objevují.

⁴ V rámci analýzy používáme pro označení participantů/participantek výzkumu generické femininum a ženský rod (i v případě, pokud se jednalo o dotazované muže). Důvodem je výrazné početní zastoupení žen mezi zaměstnanci domova a s tím související možné ohrožení anonymity dotazovaných mužů-zaměstnanců ve vztahu k ostatním zúčastněným, kteří byli s realizací výzkumu obeznámeni.

Všechny rozhovory byly se souhlasem zúčastněných nahrávány a doslovně přepisovány. Následně byly podrobeny principům tematické analýzy (Ezzy, 2002), která se soustředila na identifikování klíčových témat spojených s dopady pandemie. Při analýze jsme se zároveň soustředily na zkoumání různých dopadů v závislosti na zaměstnanecké pozici v rámci domova. V souladu s přístupem inspirovaným prací Gubriuma (1997) jsme na instituci domova pro seniory nahlížely rovněž perspektivou odlišných světů, které v rámci organizace vzájemně koexistují, pro jejich „obyvatele“ ale mohou představovat velmi odlišné kontexty prožívání stejných událostí.

Stejná „první linie“, rozdílné světy

Termín organizace implicitně odkazuje na předpoklad, že lidé, kteří se v ní pohybují, mají něco společného. Představují samostatný „svět“ stmelovaný společným cílem a jednáním vedoucím k jeho naplňování. Jak ale upozorňují Gubrium a Holstein (2014, s. 42), komplexní analýza fungování organizace by měla o organizacích přemýšlet nejen skrze představu vzájemně propojeného celku, ale také v termínech sociálně organizovaných, více či méně oddělitelných světů, které se v rámci jedné organizace ustanovují. Následující část analýzy se zaměřuje na mapování procesů a faktorů, skrze něž jsou existence rozdílných sociálních světů v rámci domova pro seniory ustavovány. Pandemii covidu-19 (a především opatření, která ji provázela) nevnímáme jako moment vedoucí k vytvoření těchto světů, ale spíše jako kontext, který je novým způsobem zviditelňuje. Sledováním způsobů, jakým zaměstnankyně o prožívání pandemie hovoří, můžeme mapovat nejen dopady této události na fungování domovů pro seniory, které stály v symbolické „první linii“, ale také různé zažívání této „první linie“ i v kontextu organizace, kde zaměstnankyně sledují totožné cíle. V případě dopadů pandemie covidu-19 lze tyto dělicí linie nejzřetelněji identifikovat především: (1) v dopadech pandemie covidu-19 a zaváděných opatření na náplň práce (jejích nároků i samotného obsahu) a (2) v dopadech na pocíťování nově se objevujících rizik a možností se s nimi vypořádat. V obou případech pandemie covidu-19 znamenala pro zaměstnance stejné organizace sledující stejný zájem vznik odlišných forem zranitelnosti.

Dopady pandemie covidu-19 na proměny organizace péče: pocíťované potřeby instituce a pocíťované potřeby klientů a klientek

Pandemie covidu-19 s sebou přinesla nové výzvy týkající se nejen zajištění chodu instituce v režimu protipandemických opatření, ale rovněž otázky vztahující se k vymezení toho, co má být podstatou poskytované péče. Všechny participantky shodně poukazovaly na to, že pandemie znamenala zásadní zlom v denních rutinách organizace. Součástí této reorganizace byla i implicitně přítomná redefinice toho, co má být smyslem činnosti domova. Klíčovým aspektem se

v tomto kontextu stává definice vnímané potřeby. Náš výzkum poukazuje na to, že tyto potřeby mohou být definovány odlišně v rámci různých světů. Tato odlišnost se přitom nevztahuje pouze k tomu, co je jejich obsahem a jak mohou být naplňovány, ale i k samotnému vymezení, či potřeby mají být zohledňovány. Ve výpovědích vedoucích zaměstnankyň byly tyto nové potřeby vztahovány především k potřebě vypořádat se s organizačními výzvami (naučit se novým technickým kompetencím, porozumět nově zaváděným předpisům, zorientovat se v požadavcích ministerstva či zřizovatele apod.). Pociťované potřeby tak byly artikulovány především ve vztahu k instituci samotné tak, aby byl zajištěn její hladký chod v podmínkách nových nařízení.

... začali jsme to vnímat ne jako soutěž s ostatními „baráky“, jako výzvu, jestli to zvládneme, nebo ne. Jestli budeme muset žádat o pomoc armádu, nebo nebudeme muset... Tak jsem třeba oslovovala tady známé. Sehnala jsem člověka, který dělal na 3D tiskárně obličejové štíty, tak jsme je vzali od něj. Sehnali jsme jednu školu, která dělala „tříděčkové“ respirátory, tak jsme je vzali. Takže abychom udrželi klid mezi těmi úseky a vyhověli jsme jim, tak člověk obvolával všechny známé, aby nám něco dodali, něco sehnali. A udržet mezi nima [zaměstnanci] takový ten klid a spolupráci bylo možná nejtěžší v těch chvílích. (účastnice 5)

Pro vedoucí zaměstnankyně představovala pandemie kontext, který naopak může napomoci k lepšímu fungování služeb, protože „se na tom dá něco naučit“. Participantka přitom tyto kompetence nevztahovala primárně k poskytování „dobré“ péče, ale k fungování jakékoli organizace, protože, jak dále poznamenala: „to se dá použít kdekoliv. Nemusí to být v sociálních službách.“ Bylo by pravděpodobně zjednodušující chápat téměř až dobrodružný akcent doprovázející představu pandemie jako možnosti něco nového se naučit jako výraz malé empatie. V kontextu existence různých světů je možné jej interpretovat spíše jako důkaz toho, že představy o tom, co jsou pociťované potřeby, byly v rámci světa vedoucích zaměstnankyň vztahovány k jiným rámcům. Subjektem předpokládaných potřeb byla v jejich případě samotná instituce (či spíše předpisy vymezující její fungování). Vedlejším produktem tohoto rámování však bylo zároveň zneviditelnění péče samotné jako klíčové aktivity, kterou má tato instituce zajišťovat. Ve svém efektu pak rovněž k nejasnému vymezení toho, co znamená dobře poskytovaná péče a jaké potřeby mají služby domova v nově nastalé situaci naplňovat.

Důraz na situaci pandemie jako na pracovní výzvu kontrastuje s tématem obav, které dominovalo rozhovorům se zaměstnankyněmi poskytujícími osobní péči klientům. Tyto zaměstnankyně zdůrazňovaly především silné psychické vypětí spojené s přítomností nového rizika a zranitelností klientů:

Ale jakmile přišel ten covid, tak hodně těch lidí tady zemřelo. Asi kolem padesáti. Myslím, že to tenkrát šlo hodně nahoru. A to teda... to jsem... ty první, to jsem doma obulela. A vždycky zapálím svíčku... (účastnice 3)

Psychicky to bylo náročné, protože nám bylo všech těch lidí hrozně líto, a pak jsme navíc litovali ještě sami sebe. (účastnice 6)

V případě zaměstnankyň, které nemohly využívat home office, často docházelo k přeskupování pracovních povinností. Hranice mezi jednotlivými pozicemi se v případě těchto zaměstnankyň stávaly méně ostrými. Nebylo výjimečné, že zaměstnankyně vykonávaly činnosti, které s jejich pracovním zařazením vůbec nesouvisely.

Dopady pandemie covidu-19 na vnímání péče: proměny expertního kapitálu a představ o smyslu „dobře“ poskytované péče

Některé z klíčových služeb, které domov za běžného provozu zajišťuje a které v dominantním pojetí chápání „dobře“ poskytované pobytové služby hrají výraznou roli, byly v souvislosti s opatřeními reagujícími na pandemii ze dne na den zrušeny. To se týkalo především aktivizačních programů a volnočasových aktivit.

Březnem [2020] začalo období plné obav a nejistot. Ze dne na den nám všechny aktivity stopli, všechny programy, všechny akce. Nebylo nic. (účastnice 10)

V rámci diskurzů aktivního stárnutí se přitom „zprostředkování“ aktivity stává výrazným profesním kapitálem (Katz, 2000). To se odráží i ve významu aktivizačních programů v definování významů „dobře“ péče zajišťované institucemi poskytujícími sociální služby pro seniory (Hasmanová Marhánková, 2014). Tyto služby byly v důsledku protipandemických opatření ze dne na den zastaveny. To mělo dopady nejen na pracovní náplň jednotlivých zaměstnankyň, ale rovněž na potřebu redefinovat rámce, ke kterým je možné se vztahovat při úvahách o tom, jaký typ péče má domov poskytovat. V rozhovorech byla tato potřeba reflektována v důrazu na to, co zaměstnankyně popisovaly jako individuální práci s klienty a klientkami. Nejčastěji v této souvislosti zmiňovaly individuální návštěvy na pokojích či asistenci při telefonické/online komunikaci s rodinnými příslušníky. Zásadní součástí byl důraz na význam emoční práce a poskytování psychické podpory. Zaměstnankyně v rozhovorech shodně reflektovaly vědomí, že v tomto období pro klienty představovaly jedinou formu sociálního kontaktu, což na poskytovanou péči kladlo nové nároky. Formy péče, kterou domov nemohl nadále poskytovat, byly v těchto výpovědích nahrazeny nově přijatými rolemi.

Takže opravdu my jsme tady byli takoví ti psychiatři, takoví ti, co se jim můžou i vypovídat. A určitě, stoprocentně jsme tady nahrazovali i rodiny a tak, protože oni neměli možnost někteří ani mezi sebou mluvit. (účastnice 1)

Jak jsme byli na těch pokojích, tak jsme se snažili být lidštější, protože ty návštěvy byly zakázané. Jim [klientům/klientkám] se stýskalo. Třeba tady na tom prvním patře, tak tam jsem vždycky babičce XY vytočila telefon, chvilku jsem to dala na handsfree, aby mohla mluvit se synem... (účastnice 3)

Sociální izolace v tomto případě dopadala i na redefinici role profesionálních pečujících – nejen ve vztahu k vykonávaným denním rutinám, ale rovněž k tomu,

jak uvažovaly o tom, co je podstatou jejich „expertního“ kapitálu. Oproti vedoucím zaměstnankyním se mnohem výrazněji vztahovaly k pocítovaným potřebám klientů, které se v jejich očích v důsledku uzavření domova změnily nebo je bylo potřeba naplňovat novým způsobem. Tato redefinice měla v případě některých zaměstnankyň výrazný dopad i na vztahování se k smyslu poskytované péče. Pracovnice zajišťující za běžného provozu především skupinové aktivizační služby hovořila o zásadním zlomu ve vnímání toho, na co se má soustředit poskytovaná péče:

Ono tohle má taky svůj smysl a význam, tyhle akce a společné aktivity, to určitě ano. Ale ty individuální... Jako jsou tam klienti, kteří potřebují a dávají přednost mojí individuální návštěvě a nejdou na tu skupinovou činnost, protože prostě nechťejí mezi lidmi. Jsou spíš takoví uzavřenější a osamělejší. A já bych chtěla mít víc času pro ty, kteří jsou osamělí. (...) Dřív jsi ten smysl práce jako takový brala v těch hromadných aktivitách a teď ten smysl vidím víc v individuálním přístupu. (účastnice 10)

Protipandemická opatření tak do světa zaměstnankyň přinesla i protichůdné významy dobře poskytované péče. Udržování sociální distance, zvláště v případě kontaktů se seniory, představovalo klíčový pilíř protipandemických opatření. Sociální distance byla v rámci těchto opatření ustavována jako vyjádření sounáležitosti a péče o zranitelné. Protichůdné nároky na naplňování „dobré“ péče se zhmotňovaly i ve vzpomínkách na nutnost používání ochranných pomůcek. Ty na jednu stranu představovaly vyjádření kvalitní péče (ochrany zdraví klientů), na druhou stranu ale byly zaměstnankyněmi popisovány jako bariéra, jak poskytování kvalitní péče zajistit. Pečující tak byli vystaveni paradoxní situaci spojené s očekáváními, že budou do určité míry substituovat omezené sociální vztahy a s tím spojené zvýšené nároky emoční práce. Zároveň tak ale bylo činěno v kontextu, který přílišný kontakt považoval za nežádoucí a rizikový, a za použití ochranných pomůcek, které osobní komunikaci a budování vztahu ztěžovaly.

U takových změn jsem si říkala, jestli to není moc. Oblékání do ochranných obleků bylo náročné. Veškerou hygienu, podávání pokrmů i všechno ostatní jsme dělali v oblecích, v roušce, v brýlích a štítu. A to pak dělejte takhle náročnou práci. To pro nás bylo asi nejhorší, protože jsme byli zpocení, umordovaní, klienti byli navíc vyděšení a kvůli tomu nám vázla komunikace. V roušce navíc automaticky zvyšujete hlas, takže jsme prakticky pořád křičeli. Občas byl problém přepnout mezi někým, kdo slyší dobře a kdo ne. My jsme prakticky pořád mluvili hodně nahlas, protože jsme potřebovali vědět, že nás slyší. Někdo navíc nosil třeba dvě roušky nebo troje rukavice. Bylo náročné si na to ze začátku zvyknout. (účastnice 6)

A ti staří lidé, když máte respirátory ještě na tom, tak oni vlastně neslyší, jsou hluchí a ještě, když máte tohle, tak oni vůbec vlastně nevěděli. Podle mě to pro ně muselo být hrozné – jako když k nim přijde někdo z kosmu, kdo na ně mluví E. T. jazykem. (účastnice 7)

Závěry našeho výzkumu poukazují na to, že definice kritérií „dobré“ péče a smyslu fungování institucí péče o seniory jsou poměrně flexibilní. Pandemie

vedla k tomu, že některé z dříve výrazných rámců poskytování péče ze dne na den vymizely, a bylo potřeba redefinovat, co jsou nově pocítované potřeby. Tyto potřeby přitom mohou být v rámci různých světů definovány různě. Zatímco svět vedoucích zaměstnankyň se soustředil především na potřeby instituce, zaměstnankyně poskytující osobní péči akcentovaly především pocítované potřeby klientů a klientek. Je otázkou, jakým způsobem do tohoto procesu promlouvá svět klientů a klientek (výraznou slabinou tohoto textu samozřejmě zůstává to, že k této neviditelnosti způsobů, jakým „dobrou“ péči definují klienti a klientky, rovněž přispívá).

Provázání životů a prostorů

Pandemie zároveň znamenala i zásadní proměnu organizace práce. Zatímco „svět“ zaměstnankyň poskytujících osobní péči se v době pandemie ještě těsněji svázal s fyzickou přítomností v instituci (z důvodů přesčasů v důsledku zvyšující se náročnosti práce a karantén zaměstnankyň a zároveň v důsledku snahy omezovat kontakty mimo pracoviště – viz níže), v případě „světa“ vyššího managementu docházelo k pohybu opačnému. Svět zaměstnankyň, které neposkytovaly osobní péči klientům, se velmi rychle přesunul do prostoru mimo budovu organizace.

... všichni měli covid a byli doma, že jo. Během té největší vlny všichni měli home office, anebo karanténu. Takže tam ten kontakt nebyl. (účastnice 2)

Museli jsme se naučit komunikovat víc na počítačích, protože některé zaměstnance jsme buď nechávali schválně doma na home office, abychom je rozdělili třeba na dvě party a prostřídali se. (účastnice 5)

Ačkoliv dostupné studie mapující dopady využívání home office v době pandemie poukazují i na existenci negativních dopadů, například na sladování osobního a pracovního života (Sladká a Kreidl, 2022), možnost využití práce z domova může vést ke snížení rizika nákazy a přenosu nemoci covid-19 (Andrade et al., 2024) a byla identifikována i jako jeden z protektivních faktorů pozitivně ovlivňujících psychické zdraví v době pandemie (Traunmüller et al., 2020). Silný akcent na motiv ohrožení (sebe, klientů a svých blízkých), který zaměstnankyně tematizovaly jako klíčovou součást svých vzpomínek na první vlny pandemie covidu-19 (viz níže), se v rozhovorech se zaměstnankyněmi využívajícími home office téměř neobjevoval. Zatímco svět vedoucích a administrativních pracovníků se tak prostředí organizace fyzicky vzdaloval, svět zaměstnankyň poskytujících osobní péči klientům se v době pandemie ještě více zúžil na samotné prostředí organizace. Tento efekt byl způsoben jak zvýšenými časovými nároky práce (potřebou přesčasů a nahrazování zaměstnankyň v karanténě), tak i změnou obsahu práce spojenou s protipandemickými opatřeními.

... člověk toho měl fakt asi plnou hlavu. Nebo i holky si myslím, že neměly čas. Protože fakt byly unavené a myslím si, že byly rády, že si odpočinuly. Že měly to volno nějakých pár hodin, den a takhle. (účastnice 1)

... zůstávali jsme tady do půl páté, protože jsme museli hnedka po návštěvách všechno vydezinfikovat. Takže oni [návštěvy] odešli, seděli u stolečku, takže my jsme madýlka od křesel, stolečky... všechno dezinfikovali. (...) my jsme se střídali s děvčatama. Jedna byla třeba do těch 17:00, druhý den zase tamta. Takže takhle jsme se střídali. Bylo méně času na svačiny a všechno, protože to bylo náročnější. (účastnice 3)

Akorát, že jsem tam (do zaměstnání) jeden čas jezdila ty víkendy... Ze svého volna. My jsme to měli pak nějak propoceně, že to nebylo, že jsme si za to mohli vzít volno. Ale už to zasáhlo do mého osobního času. (účastnice 10)

Otázka prolnutí života pečujících a jejich klientů představovala jeden z nejvýraznějších motivů rozhovorů se zaměstnankyněmi poskytujícími osobní péči. Jak poukazuje řada autorů a autorek (Klaassens a Meijering, 2015; Wiersma a Dupuis, 2010), domovy pro seniory nesou rysy totální instituce. Jedním z klíčových rysů, jež podle Goffmana (1961) definuje tento typ instituce, je výrazná odlišnost mezi denními rutinami a každodenním životem zaměstnanců a rezidentů těchto institucí. Zatímco pro klienty režim domova při „běžném“ provozu do výrazné míry reguluje kontakt s vnějším světem a stává se středobodem jejich organizace života, pro zaměstnance je instituce primárně prostorem výkonu zaměstnání, který nereguluje jejich čas, aktivity a vztahy mimo pracovní dobu. V případě vzpomínek zaměstnankyň poskytujících osobní péči se však zdá, že tato distinkce ustupuje do pozadí.

Studie věnující se zkušenosti klientů a klientek zařízení dlouhodobé péče pro seniory s opatřeními spojenými s pandemií covidu-19 jako nesilnější momenty akcentují především intenzivní pocity sociální izolace (Koncul et al., 2023) a ztráty kontaktu se světem a vazbami mimo instituci (Ho et al., 2022). Tyto aspekty lze do výrazné míry považovat za definiční rysy totální instituce (Goffman, 1961). Opatření spojená s pandemií covidu-19 tyto rysy nebývalou měrou posílila. Náš výzkum poukazuje na to, že zároveň docházelo k rozmazávání původně ostré hranice mezi obyvateli institucí, jejichž život je pevně spjat s životem v těchto prostorech, a zaměstnanci, kteří po vykonané práci z této instituce odcházejí. To v žádném případě neznamená, že bychom naznačovaly, že klienti/klientky a zaměstnankyně prožívali toto období stejně či že by opatření měla stejné dopady na jejich životy (takováto tvrzení by byla nejen zjednodušující, ale především necitlivá k odlišným formám zranitelnosti, jež klienti a klientky domovů zažívali). Možná podobnost, na kterou upozorňujeme, se týká především všeprostupujícího dopadu spojení s touto institucí. Každodenní prožívání pandemie zaměstnankyněmi bylo silně provázáno s jejich zaměstnaneckou pozicí. Čas strávený v domově narůstal a spojení s institucí prosakovalo do veškerých ostatních částí jejich života (skrže pociťovanou neodbytnost myšlenek na prostředí organizace, která je provázela i po skončení pracovní doby, cílené přizpůsobení sociálních kontaktů a trávení volného času, aby předešly nákaze klientů i svých blízkých apod. – viz následující kapitola).

Provázání prostoru a těl – vnímání rizika v době pandemie

Pandemie covidu-19 se výrazným způsobem podílela na nárůstu počtu zemřelých v České republice. Úmrtí ve spojitosti s nákazou covidem-19 představovala v roce 2021 nejčastější příčinu úmrtí 65letých a starších osob (Český statistický úřad [ČSÚ], 2023, s. 18). V období od roku 2020 do roku 2021 byl zaznamenán nejvyšší nárůst úmrtnosti v celém poválečném období (ČSÚ, 2023, s. 16). V rozhovorech se zaměstnankyněmi byly vzpomínky na dopady pandemie covidu-19 silně spojené právě s výrazným nárůstem počtu úmrtí klientů.

No opravdu za tu dobu nám tady zemřelo strašně moc lidí oproti třeba klasickému roku. Minimálně jednou tolik za ten rok. (účastnice 1)

Pro nás to bylo hrozné, protože nám toho ještě nikdy neumřelo tolik. (...) Nám za ten jeden rok 2021 umřelo, myslím si, 48 lidí. Víc než polovina. To se nám nikdy nestalo. To už jako byl i takový černý humor... (účastnice 7)

Silné prolnutí světa zaměstnankyň poskytujících osobní péči s prostředím organizace v důsledku pandemie se neprojevovalo pouze v častější fyzické přítomnosti v domově pro seniory. Místo, kde pracovaly, se v jejich vzpomínkách stávalo všudypřítomným i díky neodbytnosti myšlenek spojených s jejich zaměstnáním, které je provázely i mimo pracoviště. Toto prolnutí bylo reflektováno i na úrovni psychické pohody a prožívání rizika. Jak již bylo zmíněno výše, možnost využívat práci z domova nezasahovala pouze do způsobu organizace místa náplně práce, ale představovala i odlišný kontext pro zažívání rizika spojeného s možnou nákazou covidem-19. Tyto obavy přitom představovaly jeden z nejvýraznějších motivů výpovědí zaměstnankyň poskytujících osobní péči. Místo výkonu zaměstnání představuje jeden z důležitých faktorů ovlivňujících pocíťované riziko nákazy covidem-19 (Eby et al., 2025). Zaměstnankyně, které poskytovaly osobní péči, byly konfrontovány s nákazou i výrazným počtem úmrtí klientů. V této souvislosti hovořily o obavách z nákazy nejen sebe samých, ale především svých blízkých a klientů domova. Zranitelnost klientů domova se prolínala se zranitelností jich samotných. Zhmotňovala se ve strachu, že ze svého pracoviště, kde bylo riziko nákazy neustále zpřítomňováno, přenesou nemoc na své blízké nebo že se samy stanou zdrojem rizika pro klienty. Tyto myšlenky ve svém důsledku vedly ke stále pevnějšímu sepětí s domovem skrze strategie, které měly za cíl tato rizika snížit (např. skrze omezování kontaktů mimo prostředí zaměstnání).

Protože já jsem sama třeba strašně těžce nesla to, že jsem si neuměla představit a asi bych se ani nesmířila s tím, že bych byla já ten člověk, který by to nedej bože přinesl do domova a nakazil ostatní. S tím jsem se prala strašně dlouho, abych to nebyla já, která by je nakazila. Ta myšlenka byla hrozná. (účastnice 6)

Potom návštěvy s rodinou, to bylo hrozné. Protože to byl tady v baráku covid a měly přijet děti. Já jsem říkala, ať raději nejezdí. Rodiče – nemohla jsem za rodičema, protože jsem se bála, abych je nenakazila. To bylo hrozné (*zdůrazňuje*)... A já jsem třeba mamku neviděla přes rok, rodiče. Děti taky ne. Ty jsou v Praze tři, jednu dceru mám tady. Takže to taky byl problém. (účastnice 3)

Zaměstnankyně ve svých výpovědích reflektovaly provázanost obou rovin zranitelnosti, které byly specifické pro vnímání domovů pro seniory v době pandemie. Na jednu stranu se potýkaly s břemenem odpovědnosti vůči zranitelnosti klientů a klientek. Zároveň ale v jejich výpovědích rezonuje zranitelnost, jež je produkována jejich vlastní spojitostí s těmito institucemi, které zaujímají specifické místo v představách rizika pro společnost v době pandemie. Zaměstnankyně v označeních „*covid v baráku*“, „*nechtěla jsem to přitáhnout domů*“ zpřítomňovaly vnímání této organizace jako prostoru, který ztělesňoval riziko nákazy. Zdánlivý paradox, kdy se velmi rizikovým stávalo to, jak do prostoru svého pracoviště vstoupit i jak z něj následně odejít, odráží specifickou pozici domovu pro seniory jako místa, kde kontakt s vnějším světem představuje riziko, i místa, které je pro tento vnější svět samo o sobě rizikem. Monteverde (2024) efekt vnímání institucí péče jako oblasti rizika pro komunitu spojuje především se stigmatizací pečujících a zdravotníků. Výpovědi zaměstnankyň ale poukazují i na další efekty v podobě pocitů viny a vnímání sebe sama jako hrozby pro ostatní, jež tvořily důležitou součást vzpomínek na dobu pandemie.

Měli jsme kamaráda a ten covidem onemocněl. Bylo mu 43 let a zemřel. Hodně nás to ovlivnilo. Zanechal po sobě manželku a dvě malé děti – 10 a 12 let. To mě vzalo hodně a hodně nás to ovlivnilo. Proto jsem z toho začala mít hrozný strach. Bála jsem se, abych to třeba nepřinesla i já domů tady odsud. A bála jsem se, abych to nepřinesla sem do domova. To pro mě bylo opravdu nejhorší. Takže jsem se bála chodit do práce a pak i z práce domů. (účastnice 6)

Domovy pro seniory se v imaginaci představ o stáří stávají symbolem obávané ho stárí (Gilleard a Higgs, 2017). Lidé poskytující tuto formu péče jsou tak často stigmatizováni skrze své spojení s čtvrtým věkem, do něhož jsou projektovány naše obavy týkající se ztráty autonomie, sociálního statusu a aktérství (Gilleard a Higgs, 2010). Zároveň je práce v těchto institucích spojována s procesy, které jsou vnímány jako „znečišťující“ fyzicky i sociálně z důvodů blízké přítomnosti smrti a fyzických procesů konotujících ztrátu kontroly nad vlastním tělem (Manchha et al., 2022). Osobní péče o těla klientů podle Twigg (2000) představuje zářný příklad tzv. „bodywork“ – formy péče zastávající ambivalentní status práce, jejímiž klíčovými komponenty je kontakt s cizími těly, nakládání s nahotou a tělesnými tekutinami. Jako taková s sebou přináší specifické formy stigmatizace (promítající se mimo jiné do finančního podhodnocení této práce) ukotvené ve strachu z kontaminace (Twigg, 2000). Studie věnující se zkušenosti zaměstnanců a zaměstnankyň v institucích dlouhodobé péče pro seniory poukazují na to, že asociace spojené s představou „špinavé“ práce pociťují i mimo své pracovní prostředí (Lawler, 2006) a že často i samotný pobyt v prostředí, které evokuje pocity znečištění, má dopady na osobní sebekoncepci (Jervis, 2001). Studie věnující se stigmatizujícím aspektům tzv. body work a sociálním významům znečištění dokládají sociální propustnost hranic našich těl. Tyto aspekty byly doposud analyzovány především v souvislosti s kontaktem s tělesnými tekutinami a procesy (jako např. inkontinence), které narušují společenskou představu „civilizovaného“ těla. Covid-19 je možné v této souvislosti považovat za podobný druh

„znečištění“. Zaměstnankyně poskytující osobní péči během pandemie covidu-19 čelily faktickému riziku nákazy i symbolickým formám „znečištění“ skrze své spojení s místem, které v té době symbolizovalo riziko nákazy. Zaměstnankyně hovořily o cíleném omezování kontaktu se svými blízkými a svým okolím nejen proto, aby předcházely možnosti, že se nakazí (a nákazu pak nevědomky přenesou na zranitelné klienty), ale také proto, že vnímaly, že rizikovost místa jejich zaměstnání prosakuje do jejich vlastního života mimo zaměstnání. Díky své neustálé blízkosti rizika nákazy samy sebe vnímaly jako potenciální riziko pro ostatní. Rizikovost prostoru, ve kterém se pohybovaly, se tak přenášela i do vnímání jejich vlastních těl.

Závěr

Zatímco rozdíl mezi každodenností klientů a zaměstnanců domovů pro seniory je na první pohled zjevný, existence dalších sociálních světů se tak samozřejmou součástí obrazu těchto institucí nestává. Představa „první linie“ boje proti nemoci covid-19, která se stala součástí slovníku popisujícího dopad pandemie na různé oblasti společnosti, evokuje představu sdílené zkušenosti rizika a možností se s nimi (ne)vypořádat. Tento text nicméně poukazuje na potřebu nahlížet různé roviny zranitelnosti i v rámci této první linie. Zaměstnankyně domova pro seniory, na jejichž zkušenost jsme se zaměřily, shodně zdůrazňovaly zájem poskytnout co nejlepší možnou péči klientům, stejně tak jako nové pocity ohrožení a nejistoty, které s sebou nastalá situace přinášela. Zájem o stejný cíl a stejné institucionální podmínky (dané například opatřeními vydanými vládou či sítěmi distribuce ochranných pomůcek) v tomto ohledu rámuje hrubé obrysy „první linie“. Tato studie ale zároveň ukazuje, že v rámci domovů pro seniory situace pandemie dopadala odlišně na jednotlivé zaměstnance pracující ve stejné instituci, a to nejen s ohledem na odlišné dopady na náplň jejich práce, ale rovněž ve vztahu k ustavování nových forem zranitelnosti a prostředkům, které mají k dispozici pro to se s nimi vypořádat.

Vzpomínky zaměstnankyň domova pro seniory na prožívání období pandemie od března 2020 do počátku roku 2022 zviditelňuje existenci různých sociálních světů (Gubrium a Holstein, 2014). Ačkoliv jejich „obyvatelé“ byli spojeni stejným pracovištěm a zájmem, kladla na ně nová situace odlišné nároky. Ty nejpragmatičtější se týkaly odlišného dopadu zaváděných opatření (např. dočasné pozastavení některých aktivit, které tvořily značnou část pracovní náplně řady zaměstnankyň, či naopak vynoření nové agendy přímo spojené s pandemickou situací). Za zásadní v případě námi prezentované analýzy považujeme ale také další efekty – především dopady na (1) pojmání toho, co má být základní osou poskytované péče, na (2) dynamiku vztahů mezi jednotlivými „světy“ (klientů/klientek, zaměstnankyň poskytujících osobní péči a managementu/administrativních pracovníků) a na (3) pociťovaná nová rizika a možnosti, jak se s nimi vypořádat.

Není překvapivé, že pandemie covidu-19 a na ni reagující opatření přinesly zásadní změny v organizaci péče. Závěry naší studie poukazují na to, že tyto změny se dotýkaly i potřeby novým způsobem promýšlet předpokládané požadavky a definiční rámce dobře poskytované péče. Některé z původních rámců, ke kterým se zaměstnankyně před pandemií vztahovaly (jako např. aktivizace v rámci volnočasových aktivit), nebylo možné realizovat. V rámci různých světů instituce se přitom toto promýšlení soustředilo na různé aspekty. Zkušenost s provozem domova v době pandemie ukazuje na poměrně velkou flexibilitu této organizace, co se týče redefinice obsahu i vnímání poskytované péče. To lze na jednu stranu vnímat jako pozitivní zprávu svědčící o rezilienci těchto institucí tvářící v tvář krizovým situacím. Na druhou stranu nicméně svědčí o poměrně nejasných rámcích toho, co má být definičním základem „dobře“ poskytované péče.

Situace pandemie covidu-19 a s ní spojená opatření zásadním způsobem vstoupily do linií blízkosti jednotlivých „světů“. Zatímco v případě zaměstnanek, které neposkytovaly osobní péči, znamenala zaváděná opatření (především pak rozšíření home office) prostorové odpoutání se od prostředí domova, zaměstnankyně pečující o klienty své vzpomínky rámovaly pocity uzavření a omezení trávení času pouze na prostory domova pro seniory (tj. pocity ne nepodobné těm, které zažívají klienti). Období, jehož heslem se stal důraz na sociální distanci, tak paradoxně pro tyto zaměstnankyně představovalo rovněž období, kdy se jejich životy prostorově i z hlediska sociální blízkosti nejvýrazněji proluly s životy klientů (i proto, že si byly vědomy, že v době uzavírek pro ně často představovaly jedinou formu sociálního kontaktu).

Toto prolnutí (a zároveň vzdálení od „světa“ zaměstnanek, které mohly ve zvýšené míře využívat home office) dopadalo i na další roviny zkušeností, a především pak na pocíťování rizika. Kontakt s klienty (a naopak jeho absence) měl zásadní dopad rovněž na pocíťování rizik spojených s nákazou. Zaměstnankyně poskytující osobní péči reflektovaly větší vystavení riziku nákazy ze strany klientů, ale rovněž také větší pocíťované riziko, že ony samy mohou představovat zdroj nákazy pro ostatní. Pocit ohrožení byl zintenzivňován rovněž konfrontací s vysokým počtem úmrtí klientů (v období, které se zároveň neslo ve znamení výrazného prolnutí světů zaměstnanek poskytujících osobní péči a klientů). Spojitost s místem, které je vnímáno jako vysoce rizikové z hlediska nákazy, se odrážela i ve vnímání těchto zaměstnanek ze strany okolí, i ve způsobu, jak ony nahlízejí samy sebe (srov. Rivera-Cuadrado, 2023).

Rozšíření globální pandemie s sebou přineslo rovněž jiné uvažování o vlastním těle a tělech ostatních. Dotýkání se těl ostatních (či často jen sdílení stejného uzavřeného prostoru) se namísto vyjádření pocitů intimity a sounáležitosti stalo symbolem potenciálně ohrožujícího aktu (Lupton, 2022, s. 147). Je zřejmé, že ne všichni měli stejnou možnost se takto koncipovanému riziku vyhnout. Tato odlišná stratifikace přitom dopadala i na pozice v rámci domova pro seniory. V případě zaměstnanek poskytujících osobní péči znamenala silné přeznačení vlastních těl jako rizikových. Domov pro seniory v jejich výpovědích často vystupoval jako

symbol rizika nákazy. Silné prolnutí vlastní každodennosti s tímto prostorem se vpisovalo i do vnímání jejich vlastních těl jako potenciálně ohrožujících pro jejich blízké i pro klienty domova. Existence různých „světů“ zaměstnanců tak byla přítomná nejen v odlišných možnostech, jak se s riziky vypořádat, ale i v odlišném dopadu spojení vlastního těla se zaměstnáním v období pandemie v domově pro seniory na vnímání sebe sama, které se promítalo i do dalších rovin každodennosti zaměstnanců. Zkušenost z období pandemie covidu-19 s sebou přinesla mimo jiné zviditelnění nezastupitelnosti práce zdravotníků a profesionálních pečujících. Přinesla s sebou i veřejné projevy vděčnosti za jejich práci. Jak ale ve svém textu upozorňují Synek et al. (2022), nepředstavovala bohužel zásadnější impuls rovněž pro tematizaci strukturálních podmínek jejich práce i samotných představ o tom, jak má péče o zranitelné členy společnosti vypadat.

Podpora

Tato práce vznikla v rámci projektu NPO „Národní institut pro výzkum socioekonomických dopadů nemocí a systémových rizik,“ č. LX22NPO5101, financovaného Evropskou unií – Next Generation EU (MŠMT, NPO: EXCELES).

JAROSLAVA HASMANOVÁ MARHÁNKOVÁ působí na katedře sociologie Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy. Ve své práci se zaměřuje na sociální aspekty zdraví, stárnutí a péče, přičemž využívá především kvalitativní metody výzkumu. Její předchozí projekty se zaměřovaly mimo jiné na otázky váhavosti v oblasti očkování či společenské vnímání demence. Aktuálně působí jako členka Národního institutu pro výzkum socioekonomických dopadů nemocí a systémových rizik (SYRI) a hlavní řešitelka projektu Lokální životy antibiotik: kulturní praktiky předepisování a spotřeby antibiotik (GA ČR 25-16436S).

ORCID: 0000-0003-4823-8934

MARTINA JANDOVÁ absolvovala bakalářské studium v oboru sociologie na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy. Nyní zde dokončuje magisterské studium v oboru sociologie a sociální antropologie. Během studia ji v rámci kvalitativního výzkumu oslovila témata institucionalizované péče, maskulinity, sexuality a sexuálních komunit.

Literatura

- Allen, L. D. a Ayalon, L. (2021). 'It's pure panic': The portrayal of residential care in American newspapers during COVID-19. *The Gerontologist*, 61(1), 86–97. <https://doi.org/10.1093/geront/gnaa162>
- Andrade, M. A., Andrews, D. M. a de Oliveira Sato, T. (2024). Psychosocial work aspects, work ability, mental health and SARS-CoV-2 infection rates of on-site and remote Brazilian workers during the COVID-19 pandemic—a longitudinal study. *BMC public health*, 24(1), 2767. <https://doi.org/10.1186/s12889-024-20233-1>

- Avidor, S. a Ayalon, L. (2022). 'I didn't meet my mother; I saw my mother': The challenges facing long-term care residents and their families in the age of COVID-19. *Journal of Applied Gerontology*, 41(1), 22–29. <https://doi.org/10.1177/07334648211037099>
- Badone, E. (2021). From cruddiness to catastrophe: COVID-19 and long-term care in Ontario. *Medical Anthropology*, 40(5), 389–403. <https://doi.org/10.1080/01459740.2021.1927023>
- Comas-Herrera, A., Zalakaín, J., Lemmon, E., Litwin, C., Hsu, A. T., Schmidt, A. E., Arling, G., Kruse, F. a Fernández, J.-L. (2020). *Mortality associated with COVID-19 in care homes: International evidence*.
- Český statistický úřad. (2023). *Senioři v datech 2022*. <https://www.czso.cz/documents/10180/165397788/31003422.pdf/7e1fd9c7-e5fb-4155-9e88-882ba3cb1712?version=1.5>
- Daly, M. (2021). The concept of care: Insights, challenges and research avenues in COVID-19 times. *Journal of European Social Policy*, 31(1), 108–118. <https://doi.org/10.1177/0958928720973923>
- Dolberg, P., Lev, S. a Even-Zahav, R. (2023). 'Let me touch him': Perceptions and experiences of family caregivers of nursing home residents during the COVID-19 outbreak in Israel. *Journal of Aging Studies*, 64, 101115. <https://doi.org/10.1016/j.jaging.2023.101115>
- Dohmen, M. D., van den Eijnde, C., Thielman, C. L., Lindenberg, J., Huijg, J. M. a Abma, T. A. (2022). Good care during COVID-19: a narrative approach to care home staff's experiences of the pandemic. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(4), 2106. <https://doi.org/10.3390/ijerph19042106>
- Domovy seniorů, školy, sportoviště. Nejčastější ohniska nákazy koronavirem. (2020, 18. prosince). ČT 24. <https://ct24.ceskatelevize.cz/clanek/domaci/domovy-senioru-skoly-sportoviste-nejcastejsi-ohniska-nakazy-koronavirem-40261>
- Douglas, C. (2021). A world of touch in a no-touch pandemic: Living with dementia in a care facility during COVID-19. *Anthropology in Action*, 28(1), 8–15. <https://doi.org/10.3167/aia.2021.280102>
- Dykgraaf, S. H., Matenge, S., Desborough, J., Sturgiss, E., Dut, G., Roberts, L., McMillan, A. a Kidd, M. (2021). Protecting nursing homes and long-term care facilities from COVID-19: a rapid review of international evidence. *Journal of the American Medical Directors Association*, 22(10), 1969–1988. <https://doi.org/10.1016/j.jamda.2021.07.027>
- Eby, L. T., Robertson, M. M., Facticeau, D. B. a Anker, J. G. (2025). Risky business: Understanding the association between objective COVID-19 occupational risk features and worker subjective risk perceptions. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 98, e12431. <https://doi.org/10.1111/joop.12431>
- Ezzy, D. (2002). *Qualitative analysis*. Routledge.
- Gray, K. L., Birtles, H., Reichelt, K. a James, I. A. (2021). The experiences of care home staff during the COVID-19 pandemic: A systematic review. *Aging & Mental Health*, 26(10), 2080–2089. <https://doi.org/10.1080/13607863.2021.2013433>
- Gilleard, C. a Higgs, P. (2010). Aging without agency: Theorizing the fourth age. *Aging & Mental Health*, 14(2), 121–128. <https://doi.org/10.1080/13607860903228762>
- Gilleard, C. a Higgs, P. (2017). An enveloping shadow? The role of the nursing home in the social imaginary of the fourth age. In S. Chivers a S. Kribernegg (eds.), *Care home stories: Aging, disability, and long-term residential care* (s. 229–246). Bielefeld, Transcript Verlag. <https://doi.org/10.1515/9783839438053-020>
- Goffman, E. (1961). *Asylums: Essays on the social situation of mental patients and other inmates*. Anchor Books.
- Gubrium, J. F. (1997). *Living and dying at Murray Manor*. Univ. Press of Virginia.
- Gubrium, J. F. a Holstein, J. A. (2014). Analytic inspiration in ethnographic fieldwork. In *The SAGE handbook of qualitative data analysis* (s. 35–48). SAGE Publications, Inc. <https://doi.org/10.4135/9781446282243.n3>

- Hasmanová Marhánková, J. (2014). Aktivní stárnutí jako idea, nástroj a kapitál. Kde hledat kořeny úspěchu konceptu aktivního stárnutí? *Sociální studia / Social Studies*, 11(3), 13–29. <https://doi.org/10.5817/SOC2014-3-13>
- Higgs, P. a Gilleard, C. (2021). Fourth ageism: Real and imaginary old age. *Societies*, 11(1), 12. <https://doi.org/10.3390/soc11010012>
- Ho, K. H., Mak, A. K., Chung, R. W., Leung, D. Y., Chiang, V. C. a Cheung, D. S. (2022). Implications of COVID-19 on the loneliness of older adults in residential care homes. *Qualitative Health Research*, 32(2), 279–290. <https://doi.org/10.1177/10497323211050910>
- Horecký, J. a Švehlová, I. (2021). *Pandemie covidu-19 a sociální služby 2020–2021. Jaký byl dopad covidu-19 na sociální služby v České republice. Asociace poskytovatelů sociálních služeb v ČR.* https://www.apsscr.cz/files/files/A4_FACT%20SHEETS%20PANDEMIE%20COVID-19.pdf
- Huber, A. a Seifert, A. (2022). Retrospective feelings of loneliness during the COVID-19 pandemic among residents of long-term care facilities. *Aging and Health Research*, 2(1), 100053. <https://doi.org/10.1016/j.ahr.2022.100053>
- Chatzidakis, A., Hakim, J., Littler, J., Rottenberg, C. a Segal, L. (2020). From carewashing to radical care: The discursive explosions of care during Covid-19. *Feminist Media Studies*, 20(6), 889–895. <https://doi.org/10.1080/14680777.2020.1781435>
- Chrastina, J. (2019). *Případová studie – metoda kvalitativní výzkumné strategie a designování výzkumu: Case Study – a Method of Qualitative Research Strategy and Research Design.* Univerzita Palackého v Olomouci. <https://doi.org/10.5507/pdf.19.24453736>
- Jervis, L. L. (2001). The pollution of incontinence and the dirty work of caregiving in a US nursing home. *Medical anthropology quarterly*, 15(1), 84–99. <https://doi.org/10.1525/maq.2001.15.1.84>
- Jones, K., Schnitzler, K. a Borgstrom, E. (2022). The implications of COVID-19 on health and social care personnel in long-term care facilities for older people: An international scoping review. *Health & Social Care in the Community*, 30(6), e3493–e3506. <https://doi.org/10.1111/hsc.13969>
- Katz, S. (2000). Busy bodies: Activity, aging, and the management of everyday life. *Journal of Aging Studies*, 14(2), 135–152. [https://doi.org/10.1016/S0890-4065\(00\)80008-0](https://doi.org/10.1016/S0890-4065(00)80008-0)
- Klaassens, M. a Meijering, L. (2015). Experiences of home and institution in a secured nursing home ward in the Netherlands: a participatory intervention study. *Journal of Aging Studies*, 34, 92–102. <https://doi.org/10.1016/j.jaging.2015.05.002>
- Koncul, A., Kelly, C., Aubrecht, K. a Bartlett, R. (2023). Long-term care homes: carceral spaces in times of crisis or perpetually? *Space and Culture*, 26(3), 309–322. <https://doi.org/10.1177/120633122311592>
- Lawler, J. (2006). *Behind the screens: Nursing, somology, and the problem of the body.* Sydney University Press. <https://doi.org/10.2307/jj.455891>
- Lupton, D. (2022). *COVID societies: Theorising the Coronavirus crisis.* Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003200512>
- Manchha, A. V., Way, K. A., Tann, K. a Thai, M. (2022). The social construction of stigma in aged-care work: Implications for health professionals' work intentions. *The Gerontologist*, 62(7), 994–1005. <https://doi.org/10.1093/geront/gnac002>
- Miller, E. A., Simpson, E., Nadash, P. a Gusmano, M. (2021). Thrust into the spotlight: COVID-19 focuses media attention on nursing homes. *The Journals of Gerontology: Series B*, 76(4), e213–e218. <https://doi.org/10.1093/geronb/gbaa103>
- Mohammed, S., Peter, E., Killackey, T. a Maciver, J. (2021). The 'nurse as hero' discourse in the COVID-19 pandemic: A poststructural discourse analysis. *International Journal of Nursing Studies*, 117, 103887. <https://doi.org/10.1016/j.ijnurstu.2021.103887>
- Monteverde, S. (2024). Moral failure, moral prudence, and character challenges in residential care during the Covid-19 pandemic. *Nursing Ethics*, 31(1), 17–27. <https://doi.org/10.1177/09697330231174532>

- Organisation for Economic Co-operation and Development. (2021). *Rising from the COVID 19 crisis: Policy responses in the long-term care sector*. <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/rising-from-the-covid-19-crisis-policy-responses-in-the-long-term-care-sector-34d9e049/>
- Rivera-Cuadrado, W. (2023). Healthcare practitioners' construction of occupational risk during the COVID-19 pandemic. *Social Science & Medicine*, 331, 116096. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2023.116096>
- Rocard, E., Sillitti P. a Llena-Nozal, A. (2021). *COVID-19 in long-term care: impact, policy responses and challenges* (OECD Health Working Papers). OECD Publishing, Paris.
- Sladká, D. a Kreidl, M. (2022). Práce z domova, konflikty mezi prací a rodinou a kvalita partnerství v době pandemie covidu-19. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 58(4), 373–399. <https://doi.org/10.13060/csr.2022.024>
- Synek, M., Hradcová, D. a Carboch, R. (2022). „Všechno stejný, všechno zastavený“: Karanténa v „domově“ pro lidi označené za postižené. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 58(5), 563–585. <https://doi.org/10.13060/csr.2022.029>
- Taylor, S., Landry, C. A., Rachor, G. S., Paluszek, M. M. a Asmundson, G. J. G. (2020). Fear and avoidance of healthcare workers: An important, under-recognized form of stigmatization during the COVID-19 pandemic. *Journal of Anxiety Disorders*, 75, 102289. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2020.102289>
- Titley, H. K., Young, S., Savage, A., Thorne, T., Spiers, J. a Estabrooks, C. A. (2023). Cracks in the foundation: The experience of care aides in long-term care homes during the COVID-19 pandemic. *Journal of the American Geriatrics Society*, 71(1), 198–205. <https://doi.org/10.1111/jgs.18024>
- Traunmüller, C., Stefitz, R., Gaisbachgrabner, K. a Schwerdtfeger, A. (2020). Psychological correlates of COVID-19 pandemic in the Austrian population. *BMC Public Health*, 20, 1–16. <https://doi.org/10.1186/s12889-020-09489-5>
- Twigg, J. (2000). Carework as a form of bodywork. *Ageing and Society*, 20(4), 389–411. <https://doi.org/10.1017/S0144686X99007801>
- Wald, P. (2008). *Contagious: Cultures, carriers, and the outbreak narrative*. Duke University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv11sms36>
- Wiersma, E. a Dupuis, S. L. (2010). Becoming institutional bodies: Socialization into a long-term care home. *Journal of Aging Studies*, 24(4), 278–291. <https://doi.org/10.1016/j.jaging.2010.08.003>
- Zamora, E. B. C., Romero, M. M., Sahuquillo, M. T. T., Céspedes, A. A., Andrés-Petrel, F., Ballesteros, C. G., Sánchez-Flor Alfaro, V., López-Bru, R., López-Utiel, M., Celaya Cifuentes, S., Plaza Carmona, L., Gil García, B., Pérez Fernández-Rius, A., Alcántud Córcoles, R., Roldán García, B., Romero Rizos, L., Sánchez-Jurado, P. M., Luengo Márquez, C., Esbrí Victor, M., ... a Abizanda, P. (2022). Psychological and functional impact of covid-19 in long-term care facilities: the covid-a study. *The American Journal of Geriatric Psychiatry*, 30(4), 431–443. <https://doi.org/10.1016/j.jagp.2022.01.007>

Kdo platí, vládne: Etnografická analýza rozvojového pracovního trhu v Libanonu

LAYLA BARTHELDI✉

Fakulta sociálních věd, Univerzita Karlova, Praha

Who Pays, Rules: An Ethnographic Analysis of the Development Labour Market in Lebanon

Abstract: Critical postdevelopment literature has long been describing the development sector as inefficient, primarily criticising its inability to achieve its own long-term goals, such as ending global poverty and reducing inequalities. Ethnographic research on contemporary development practices provides a nuanced understanding of inefficiency by revealing unintended consequences that extend beyond official project documentation. As well as assessing inefficiency, this research highlights how the development sector inadvertently fosters a stable labour market for middle-class professionals. Members of this socioeconomic group most often hold positions as project coordinators, whose task is to translate project directives into the field and negotiate the challenges encountered in implementation. This paper, drawing on data from long-term ethnographic research, analyses a 'Cash for Work' project targeting small-scale farmers in northern Lebanon. The project seeks to establish a short-term labour market in a designated crisis zone identified as requiring intervention. The study examines the project's employment structure and shows that, unlike the other participants, the project's coordinators have stable and financially lucrative employment. The study also examines the coordinators' intermediary role, highlighting their function as key mediators between aid recipients and donors. The study investigates how the coordinators navigate the tensions inherent in their roles and the challenges of fieldwork and asks what strategies they develop to manage these complexities.

Keywords: development, postdevelopment, efficiency, Lebanon, agriculture, labour market

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2026, Vol. 62, No. 3: 227–246

Zveřejněno online: 23. června 2025, <https://doi.org/10.13060/csr.2025.017>

✉ Layla Bartheldi: layla.bartheldi@gmail.com

Úvod

Bernard křížuje již několik měsíců celým severním Libanonem. Kontroluje průběh projektu Peníze pro farmáře, v jehož rámci je farmářům označeným za ohrožené vyplácena krátkodobá pracovní síla. Padesátiletý Libanonec pracuje pro neziskovou organizaci CedarAid již 25 let. Je vystudovaný zemědělský inženýr, ale v jeho momentální pracovní náplni přijde jeho expertíza ke slovu jen občas. Když se to ale stane, má Bernard vždycky radost. Práce v neziskovém sektoru mu zajišťuje stabilní a dobře placené zaměstnání, disponuje však pouze minimálním vlivem na podobu projektů, jež uvádí do praxe.

Na zadním sedadle auta, kterým jedeme, leží objemné desky plné papírů, jež musí Bernard vyplnit a předložit financující instituci. Tou je v tomto případě státní rozvojová agentura, kterou v rámci anonymizace označují jako NordAid, jedné ze zemí globálního Severu. Agentura financuje podstatnou část projektů CedarAid. Okolo horské cesty se každou chvílí objevují cedule připomínající, že daná cesta, budova či popelnice byly financovány ze zdrojů NordAid. Na svých koordinačních cestách se Bernard setkává s dvojím typem problémů: v dané oblasti nejsou zájemci o participaci na projektu, případně za ním přicházejí lidé, kteří již vyčerpali přidělené hodiny, ale rádi by pracovali dál, což jim projekt neumožňuje.

„Tenhle projekt je hodně těžký, už se těším, až skončí,“ komentuje situaci Bernard. „Nejhorší je, že nemáme dost lidí, a tak budeme nejspíš vracet peníze,“ stěžuje si v posledních týdnech před ukončením projektu. Podobná slova slyším v rámci etnografického výzkumu mezi zaměstnanci rozvojového sektoru v Libanonu často. Neschopnost naplnit klíčový indikátor ve formě počtu účastníků, stanoveného před zahájením realizace projektu v praxi, je považováno za zásadní selhání a může tedy vést k navrácení prostředků. Nevyčerpání přidělených financí je současně vnímáno jako signál neefektivního plánování i realizace projektu, jež je možné připsat jak CedarAid, tak i NordAid. Bernardova slova je tak možné vnímat jako komentář k širší diskusi efektivity rozvojového sektoru, která je vedena mezi jeho zaměstnanci, v kritické literatuře (Escobar, 1995; Ferguson, 1994; Sachs, 1992; Ziai, 2016) a vstupuje do ní i tato studie.

Důraz na maximální efektivitu je klíčovým aspektem rozvojového narativu (Li, 2007). Koncept *Cash for Work*, na kterém je vystaven i projekt Peníze pro farmáře, je tak navržen za účelem maximálního využití prostředků. I přes to, že vůči takovému designu projektů se někteří pracovníci sektoru vymezují, se v praxi nadále těší široké popularitě. Kritická literatura nicméně argumentuje, že nehledě na formu je rozvojový sektor inherentně neefektivní, ve smyslu nenaplňování vlastních dlouhodobých cílů, jako je vymýcení chudoby či snižování nerovností (Easterly, 2007; Moyo, 2010). Etnografické zkoumání rozvojových praxí umožňuje zkoumat nejen to, zda sektor funguje, ale především to, jak funguje (Mosse 2005), a nahlížet dopady mimo cíle deklarované v projektových dokumentacích a oficiálních narativech. Někteří badatelé tak upozorňují na zásadní produkt působení rozvojových aktivit v podobě vytváření rozsáhlého a relativně stabilního pracovního trhu pro příslušníky středních tříd (Kothari, 2005, s. 45; Li, 2007, s. 147; Mawdsley, 2018, s. 112; Mosse, 2005, s. 12; Ziai, 2016, s. 89). Tato studie rozvíjí uvede-

ný argument na základě etnografických dat vytvořených během dlouhodobého výzkumu rozvojového sektoru v Libanonu a zaměřuje se na pracovní podmínky těch, kteří v jeho rámci nacházejí zaměstnání.

Etnografická data vycházejí z kombinace poznatků z tříletého terénního výzkumu a dvouměsíčního zúštěňného pozorování projektu *Peníze pro farmáře* v létě 2023. V rámci tohoto výzkumu byly realizovány desítky polostrukturovaných a neformálních rozhovorů s pracovníky rozvojového sektoru, farmáři, ekonomy a zástupci občanské společnosti. Ač se role informátorů někdy překrývají, lze je rámcově rozlišit na skupiny přibližně 30 pracovníků v neziskovém sektoru a konzultantů, 20 farmářů a desítku aktivistů. Ačkoli je projekt *Peníze pro farmáře* na pracovním trhu implementovaný krátce, v oblasti, jež byla označena za krizovou, a tedy vyžadující externí intervenci, umožňuje analyzovat jeho zaměstnaneckou strukturu a pozici Bernarda v ní. Text tak přispívá do teoretické diskuse kritických rozvojových studií dvěma způsoby: jednak dekonstruuje ústřední pojem neefektivity a současně věnuje bližší pozornost práci koordinátorů jakožto zásadních zprostředkovatelů rozvojových cílů. Tato práce je proces vyžadující nejen jazykový, ale i kulturní a sociální překlad (Appadurai, 1996; Bhabha, 1994; Gal, 2015).

Úkolem koordinátorů je zajišťovat komunikaci mezi jednotlivými sférami rozvoje, tedy překládání cílů politiky do praktických zájmů a praktických zájmů zpět do politických cílů (Mosse, 2005, s. 9). Zaměřuji tedy pozornost na momenty v procesu implementace, jež je nutné vyjednávat, a na strategie, které koordinátoři za tímto účelem volí. Kromě napětí mezi plánovanou a výslednou podobou projektu musí také balancovat vlastní pozici rozkročenou mezi mocenskými pozicemi donorů a příjemců. Rozvojové subjekty se často snaží popírat mocenské asymetrie a zdůrazňovat identifikaci s potřebami příjemce. Praxe projektů však tyto rozdíly naopak posiluje, nebo je dokonce znovu vytváří (Stirrat a Henkel, 1997, s. 69). Současně i právě Bernardova pozice ukazuje, že s dichotomickým rozdělením na donory a příjemce to není tak jednoduché, ač se stále jedná o zásadní stavební prvek rozvojového sektoru.

Rozvoj je v kritické literatuře postrozvoje definován jako diskurz dávající vzniknout praktikám a institucím vytvářejícím opatření, která mají vést ke zlepšování ekonomické, kulturní, sociální a politické úrovně společnosti (Escobar, 1994; Ferguson, 1994; Ziai, 2016). Logika rozvoje je postavena na předpokladu lineárního vývoje společností a univerzální platnosti hodnot, jež jsou dominantními aktéry, tedy vykonavateli rozvoje, označeny za pozitivní a prospěšné (Venkatesan a Yarrow, 2014). V tomto textu sektor konceptualizují především jako pracovní trh, který však nemůže fungovat bez ústředního narativu deklarované benevolentní pomoci vůči jedincům a skupinám označeným za znevýhodněné a zranitelné (Fassin, 2011; Illich, 1968; Rahnema a Bawtree 1997).

Pro zkoumání rozvojového sektoru jakožto pracovního trhu je Libanon ideálním terénem díky výrazně vysokému zastoupení místních zaměstnanců v neziskových organizacích oproti pracovníkům vyslaným ze zemí globálního Severu. Projekt *Peníze pro farmáře* je současně financován státní rozvojovou organizací zemí globálního Severu, které jsou stále dominantním zdrojem rozvojo-

vých prostředků (Sims, 2023) i přes současnou dynamickou proměnu hegemonie na poli rozvoje, především pak nárůst kapitálu investovaného do projektů z Číny a zemí Perského zálivu (Moses et al., 2023). V neposlední řadě pak absence či jen velmi slabá činnost státních institucí v zemi dává rozvojovým strukturám volnější pole působnosti. Pozornost věnovaná specificky Levantě v kontextu rozvoje je jak historicky, tak mezi současnými badateli stále velmi malá.

V textu nejprve představím socioekonomický kontext výzkumného problému a následně ve dvou etnografických částech postupně analyzuji zaměstnanckou strukturu projektu a pozici Bernarda a jeho kolegů.

Libanon: Rozvojový ráj

Začátkem roku 2023 se v Bejrútu účastním konference o roli mezinárodních aktérů v řešení klimatické krize. Zástupce Světové banky na ní opakovaně zdůrazňoval, že jeho instituce nebude v žádném případě poskytovat prostředky veřejným projektům v Libanonu, pokud neuvidí zásadní změny v organizaci politického systému a opatření omezující korupci a klientelismus. Po něm si vzala slovo socioložka Hiba Abu Akkar a zpochybnila možnost jasného vydělení soukromého sektoru, které Světová banka a ostatní klíčové rozvojové instituce, včetně NorAid, prosazují:

„Soukromý sektor v Libanonu jsou lidé jako Hariri [vlivný sunnitský politik, bývalý premiér Libanonu a syn zavražděného bývalého premiéra Rafika Haririho, pozn. aut.] a jemu podobní. Lidé, co řídí vládu, ovládají i soukromý sektor. Desetiletí se tedy privatizovalo a výsledkem jsou jen nedostupné služby pro ekonomicky slabší obyvatele,“ pokračuje v kritice stále rozčilenějším tónem. „Já jsem pracovala v mezinárodních organizacích a většina peněz jde lidem, jako jsme my, co sedíme v této místnosti, ne jejím deklarovaným příjemcům,“ komentuje distribuci prostředků na základě své pracovní zkušenosti. „Nechci, aby byly podporovány zkorumpované vlády, a jsem si vědomá, že Libanon nyní bez rozvojových peněz nepřežije. Kdo ale ponese zodpovědnost za neúspěšné projekty, které implementují organizace jako Světová banka? Jejich zástupce k zodpovědnosti nikdo nežene? A tak se ptám, jakou naději to vlastně prodáváte?“

V dosud poněkud ospalém sále se po jejích slovech strhnul bouřlivý potlesk.

V promluvě socioložky zaznívá několik témat klíčových pro tento text. Patří mezi ně především absence zodpovědnosti za neúspěšné projekty, která koreluje s rámuujícím tématem celkové neefektivity. Dále pak Abu Akkar otvírá otázku reálných příjemců rozvojové pomoci. Poukázáním na rozpor mezi prodávanou nadějí a realitou v terénu se pak dotýká také otázky nutného vyjednávání a překladač mezi těmito sférami. Tato témata budu nadále sledovat v etnografických částech textu. Na úrovni místního kontextu pak socioložka poukazuje na okolnosti libanonského ekonomicko-politického pozadí, jemuž se s důrazem na agrární a rozvojový kontext budu věnovat nyní.

Pro libanonskou ekonomiku je charakteristická vysoká nerovnost mezi pozorností věnovanou centru a periferiím (Kardahji, 2015). Kořeny rozkolu mezi urbánními a rurálními oblastmi lze datovat především do doby francouzského mandátu, který trval od konce první světové války do roku 1943 (Trablusi, 2007). V této době byla také upevněna orientace na terciární sektor a bankovnictví, což dále akcelerovalo po získání nezávislosti a pokračovalo i během rekonstrukce země po formálním ukončení občanské války v roce 1990 (Safieddine, 2019). Neoliberální reformy přijaté v daném období zahrnují rozsáhlou privatizaci a zaměření na urbanistický rozvoj centrálního Bejrútu, ale také výrazné upozadění zemědělského sektoru.

Libanon se v současnosti propadá do hluboké ekonomické krize, která je Světovou bankou klasifikována jako jedna z nejvážnějších v moderní historii (World Bank, 2021). To znamená také další prohlubování již existujících nerovností. V některých severních regionech, kde je iniciován projekt Peníze pro farmáře, v rurálních oblastech pod hranici chudoby spadá až 52,5 % obyvatel (Riachi, 2015). Ač řada badatelů polemizuje s metodologiemi ustavení hranice chudoby a její schopností reprezentace reálné situace na místě (Hickel, 2017, s. 51), pro určování rozvojových cílů je tato částka klíčová. Faktor vytyčení hranice chudoby umožňuje, aby se oblast stala cílem rozvojových intervencí. Dále pak absence státních podpůrných programů, a do velké míry celkových státních struktur, v Libanonu, vede ke zvýšené závislosti na mezinárodních prostředcích, jež jsou ale podmíněny momentální globální politickou situací, a tedy značně nestabilní. Země rozvojové projekty také přitahuje vysokou mírou privatizace veřejných služeb a infrastruktury, která zvyšuje míru jejich možného vlivu (Banks et al., 2015; Hanafi, 2012).

Abu Akkar ve své promluvě zmiňuje, že v současné situaci Libanon bez rozvojových prostředků nepřežije. Ty do země proudí v různých formách skrze široké spektrum institucí a aktérů a v různých objemech. Jedná se o půjčky Mezinárodního měnového fondu vyžadující strukturální reformy, balíky pomoci z Evropské unie výměnou za sekuritizaci hranic a zastavení pohybu syrských uprchlíků nebo nadprůměrně vysoký počet různých neziskových organizací. Dle odhadů má takových organizací v zemi fungovat na 15 000, z nichž je 5000 oficiálně registrovaných (AbouAssi, 2015, s. 221). Neziskové organizace fungují jako mediátor mezi mezinárodními donory a místními komunitami nebo operují ze zdrojů náboženských institucí či politických aktérů. V případě CedarAid se jedná o kombinaci zdrojů, ač zkoumaný projekt je financován čistě ze zdrojů NordAid, která se tak, přes deklarované partnerství, stává neformálním zaměstnavatelem pracovníků místní neziskové organizace.

Míra neoliberalizace společenských struktur je v Libanonu ve srovnání s ostatními zeměmi v regionu velmi pokročilá (Khneisser, 2024). Neoliberální přístupy k řízení společnosti pak sdílí mnoho společných rysů s rozvojovou logikou (Kothari, 2005; Mawdsley, 2018). Přímou v kontextu zkoumaného projektu to znamená zaměření na efektivitu a měřitelné výsledky, které jsou upřednostněny před dlouhodobými sociálními dopady. Dále pak důraz na individuální zodpovědnost posiluje představu, že proměny vlastních životních podmínek lze

dosáhnout především skrze osobní podnikavost (Ong, 2006; Roy, 2010). Rozvojevý i neoliberální diskurz dále sdílí vložení důvěry do tržních mechanismů. To vede k formulaci rozvojových praxí prosazujících efektivnější prodej produktů, případně vytváření nových pracovních trhů, i když se jedná jen o ty krátkodobé, jako v případě Cash for Work.

Vysoká míra přítomnosti rozvojových projektů ovlivňuje také veřejné postoje. Odborná veřejnost, jako ta na konferenci se mnou a Abu Akkar, je často vůči intervencím vysoce kritická, ač se rozvoj málokdy stává hlavním výzkumným tématem místních sociálních vědců. Současně má pak mnoho badatelů přímou pracovní zkušenost v rozvojovém sektoru, v němž na rozdíl od akademie nacházejí dobře placené zaměstnání. Práce pro rozvojový sektor a neziskové organizace je mezi sociálními vědci globálně rozšířenou zkušeností, její četnost je ale v Libanonu dále umocněna ekonomickou krizí.

V zemi nebyl realizován výzkum veřejného mínění zabývající se přímo postoji vůči rozvojovému sektoru, základní obrysy těchto stanovisek tak načrtávám pouze na základně vlastní etnografické práce, dlouhodobého pobytu v terénu (2022–2025) a 30 výzkumných i mnoha nestrukturovaných rozhovorů.

Kritická část místní veřejnosti často rozvojové intervence považuje za nepřístojné vměšování se do místních záležitostí. Část obyvatel má také obavy z nepřímé špionáže skrze napojení organizací na jejich ambasády. Současně také podezírají rozvojové instituce z postranních motivací vedle deklarované pomoci. Když jsem se například Bernarda zeptala, proč si myslí, že jim NordAID dává všechny ty peníze, nejprve se začal smát, ale pak zvažněl a odpověděl, že neví, ač se na toto téma s kolegy v práci často baví. Dále začal rozvíjet teorii, že se asi jedná o formu politického marketingu donorů, aby o sobě budovali pozitivní obraz, ať už se jedná o státy, nebo filantropické kapitalisty. Tento narativ kvituje podstatná část místních obyvatel, s nimiž jsem vedla stejnou debatu, ať už jsou zaměstnaní v sektoru, či mimo něj. Pouze jednotky lidí jsou přesvědčeny, že jim zahraniční organizace zkrátka chtějí pomoci. Někteří z dotazovaných také uvádějí, že sice rozvojový sektor vnímají jako vměšování do vnitřních záležitostí, s odkazem na absenci státních struktur jsou však za něj vděční, protože jinak by se jim nedostalo žádné podpory. Kromě diskusí, které jsem na toto téma vedla, je moje samotná přítomnost v zemi permanentním průzkumem veřejného mínění o rozvoji. Převážná většina lidí předpokládá, že jakožto cizinka musím nutně pro některou z mnoha neziskových organizací pracovat. Nicméně přímo v Libanonu je, navzdory zakořeněné představě, že pracovníky rozvoje jsou primárně lidé vyslaní ze zemí globálního Severu, výjimečně vysoké zastoupení místních obyvatel na vedoucích pozicích a pozicích středního managementu, jako je i Bernard. To souvisí s vysokými počty kvalifikovaných pracovníků i se snahami rozvojového sektoru snižovat mzdové výdaje. Místní pracovníci totiž vždy pobírají výrazně nižší mzdy, i pokud pracují na stejné pozici jako jejich zahraniční kolegové z globálního Severu. Právě proto je Libanon vhodným terénem pro zkoumání pozic místních koordinátorů a jejich vlastní navigace v rámci multiplicity vlastních pozic. V následující části textu se budu věnovat analýze zaměstnanecké struktury projektu Peníze pro farmáře a pozice Bernarda v ní.

Dohlížet a podepisovat

Bernard pochází z křesťanského regionu na severu Libanonu a sám je silně věřící. Před každou naší cestou prosí Boha, aby vše dobře proběhlo, a po návratu děkuje. Hlásí se stejně jako řada libanonských křesťanů k fénické minulosti země, která pro mnoho místních lidí představuje způsob částečného vymanění se z arabské identity. Zda to to samé znamená pro Bernarda, se nikdy neptám, neboť mám pravděpodobně neopodstatněné obavy z výbušnosti daného tématu v libanonské společnosti. Nicméně jeho dům, který sám postavil v polích za vesnicí, z níž pochází, je dekoracemi replikujícími fénické umění vybaven již od vchodových dveří. Nedaleko od domu leží jeho farma, která získala podporu jednoho z projektů implementovaných CedarAid. Je pyšný na svoje kuchařské dovednosti a o vaření mluví velmi často, hlavně jak umí připravovat ryby. Ty jsou, jak tvrdí, v Libanonu nejlepší na světě. Ještě častěji pak mluví o své rodině. Ta je pro něj hlavní motivací pracovat pro rozvojový sektor. Jednak chce domů přinést dostatek peněz, aby děti mohly studovat na dobrých soukromých školách. Současně chce ale přispět k budování lepší budoucnosti země, protože se obává, že jeho děti budou chtít odejít pracovat do zahraničí, jak to viděl u většiny svých přátel, kteří si stejně jako on mohou dovolit získat cestovní dokumenty. Nejvíce by si přál, aby jeho děti v zahraničí vystudovaly, ale potom se zase vrátily.

Bernard pro CedarAid pracuje už přes 20 let. Jeho hlavními pracovními nástroji jsou auto, telefon, papír a tužka. V autě tráví celé dny a převážnou většinu času telefonuje. Odpovídá na dotazy svým kolegům, pracovníkům NordAid, i na dotazy současných i bývalých účastníků projektů, případně se svou ženou plánují, co udělají k večeri. Telefonem také fotí účastníky projektu. Jejich přítomnost zaznamenává také na prezenční listiny, které musí vozit s sebou.

Vystudoval zemědělské inženýrství a nastoupil do práce v soukromém sektoru. Tam ho to ale nebavilo, protože jeho práce byla příliš jednotvárná. Přešel tedy do rozvojového sektoru, kde ho to baví víc. Má rád také přímo CedarAid. Když si povídáme o rozvoji, často zmiňuje, že je v něm spousta problémů, takže je jenom dobře, že on pracuje pro dobrou organizaci. Vždycky, když mluvíme o budoucnosti libanonského zemědělství, tak navrhuje čistě technická řešení a říká, že se budoucnosti nebojí, protože má země dobré experty. Jenom se obává, aby na to všechno byly peníze.

K farmářům, se kterými se setkáváme, se vždycky chová uctivě a mile. Málokdy mluví špatně o konkrétních lidech, i když jsou to ti, kteří ho vyloženě rozčilují, jako je třeba Abou Hassan. Farmář a bývalý příjemce pomoci projektu CedarAid mu téměř denně volá a zve ho na návštěvu. Na jedné takové návštěvě se jednou zastavujeme a trávíme tam téměř celé dopoledne. Když pak Bernard zjišťuje, kolik je hodin a že už nestihneme žádné další inspekce, je rozmrzelý a autoritativně říká: „Tohle je naposledy, Abou Hassan, naposledy.“ Ten se jenom nahlas chechtá, zatímco jeho žena na stůl nosí kávu a zákusky, které si pak všichni dáme. Současně však někdy zdůrazňuje, že raději pracuje s farmáři, kteří už se některých jejich projektů účastnili, a tak ví, že si dají věci vysvětlit a neдрží se, podle Bernardova mínění, vlastních zastaralých postupů.

Bernard je příkladem příslušníka střední třídy, který v rozvojovém sektoru nachází stabilní a lukrativní zaměstnání. Jeho hlavním úkolem je realizace projektu Peníze pro farmáře v terénu. Program je zaměřen na drobné farmáře pěstující ovocné stromy v severních regionech Libanonu. Mezi jeho deklarované cíle patří, jak mi je sám tlumočí, zlepšení ekonomických podmínek farmářů, budování zemědělské infrastruktury i soběstačnosti regionu. Farmářům, kteří byli označeni za nejohroženější, je po dobu jednoho roku hrazena pracovní síla z prostředků NordAid. Cíle projektu znám pouze prostřednictvím Bernarda, jelikož mi není umožněno nahlížet do interní dokumentace ani komunikovat přímo s pracovníky NordAid.

V době mého pozorování v létě 2023 se projekt nachází ve své závěrečné fázi a měl by být během několika týdnů dokončen. S výjimkou občasné výpomoci kolegů z kanceláře je Bernard na implementaci projektu sám. Současně se již připravuje na spuštění dalšího zemědělského projektu. Doufá tedy, že všechnu práci dokončí tak, aby se mu nepřekrývala, což by prý nebylo zvladatelné, nicméně by to nějak zvládnout musel. I když má Bernard svou práci rád, z tohoto konkrétního projektu nadšený není. A to hlavně proto, že zahrnuje příliš mnoho papírování a také se mu nedaří naplnit počty účastníků, tak jak jsou uvedeny v projektové dokumentaci. Konkrétně je pak jeho hlavní pracovní náplní komunikovat s účastníky projektu, dohlížet na celkový průběh a shromažďovat evidenci. Jednoduše řečeno tedy hlavně nechává podepisovat spoustu papírů.

Okolo zdánlivě jednoduchého úkolu – vyplácení mezd pracovníkům na podpořených farmách – je vybudována robustní struktura. V ní se schází mnoho aktérů přicházejících z rozličných motivací a pozic. Tuto strukturu se Bernard snaží udržet pohromadě. Projekty postavené na principu *Cash for Work* (CfW) jsou navrženy tak, aby poskytly krátkodobou příjmovou podporu v krizových oblastech, přičemž mají také vést k budování infrastruktury nezávislé na externím financování (ReliefWeb).

Jelikož v tomto textu rozvojový sektor konceptualizují jako rozsáhlý pracovní trh, projekty CfW pak představují pracovní trh v redukovaném měřítku, jež je tak možné podrobit bližší analýze. V souladu s hierarchickou organizací projektu představují v následující části textu pracovní strukturu sestupně, aby odrážela její top-down uspořádání – od pracovníků NordAid přes koordinátora projektu, *focal points*, farmáře a supervizory až po pracovníky farem.

Ten dělá to a ten zas ono

Zaměstnanci NordAid jsou neformálně nejvýše postavenými pracovníky projektu. Neformálně proto, že jejich spolupráce s CedarAid je vedena jakožto partnerský vztah. Pracovníci financující rozvojové agentury však nastavují kritéria projektu, schvalují přijetí každého z účastníků a jejich kontrole mají podléhat také veškeré informace o průběhu implementace. O činnosti NordAid se dozvídám pouze zprostředkovaně. Když sedím vedle Bernarda, který odpovídá na dotazy ve společném chatu, když o nich hovoří ostatní účastníci projektu nebo skrze všu-

dyprítomné materiální připomínky v podobě loga NordAid. Jejich simultánní přítomnost i nepřítomnost dává jejich aktivitě až mýtický nádech. Současně také podnikají vlastní kontrolní inspekce, o kterých není informována ani CedarAid. Bernard při svých neohlášených kontrolních misích může být kdykoliv také zkontrolován. Tyto výjezdy rozvojové agentury, jejichž četnost není známa, jsou pak jedinou příležitostí, kdy se dostanou do přímého kontaktu s lidmi konceptualizovanými jako příjemci i s terénem projektu.

Farmáři také přímo nezapadají do schématu zaměstnanecké struktury, v projektu však plní zásadní roli. Jsou ústředním článkem, okolo kterého je celý projekt vystavěn. Pro existenci projektu jsou zcela klíčoví, jelikož rozvoj potřebuje své příjemce, aby mohl fungovat. Příjemcem se rozumí osoba identifikovaná a klasifikovaná jako zranitelná na základě kritérií stanovených rozvojovými agenturami. K hlavním kritériím zranitelnosti, na nichž je tato pozice příjemců založena, patří zpravidla ekonomický status či příslušnost k určité minoritě. U analyzovaného projektu jsou těmito faktory příjem farmářů, rozloha jejich pozemku, zdravotní stav a velikost rodiny. Dichotomické rozdělení na donory a příjemce nakonec vždy zanechává příjemce v pasivní pozici (Carruth a Freeman, 2021, s. 3). Podpořeným farmářům není přidělena finanční podpora, ale pracovníci. Řídí tedy jejich práci a rozdávají jim úkoly, nejsou ale jejich přímými nadřízenými. Pracovníci se také často obměňují, a i přes to, že všichni prošli školeními, farmáři je musí vždy na začátku znova zasvěcovat do specifik nutné práce. I přes to, že má být projekt vystavěn podle jejich potřeb, farmáři při našich návštěvách často kromě vděčnosti vyjadřují i obavy a stížnosti. Nejčastější výtkou jsou nízké počty přidělených pracovníků, kteří nezastanou všechnu potřebnou práci. Dále pak kritizují načasování projektu, který bude ukončen ještě před koncem sklizně, a práce tak zůstane nedokončena. Někteří farmáři sdílí obavu, že pokud nepříjde další pomoc, budou nuceni svou činnost i přes získanou podporu ukončit. Účast na projektu pro ně tedy nepředstavuje příležitost k dlouhodobé proměně poměrů, což koreluje s argumentem, že efekt rozvojových projektů končí v okamžiku jejich formálního dokončení (Zuryak, 2011).

Klíčovou roli v projektu hrají tzv. *focal points*. Tento pojem dál používám v angličtině, protože jej tak účastníci používají i při komunikaci v arabštině, stejně jako jiná slova ze slovníku neziskových organizací. *Focal points* koordinátorům zprostředkovávají komunikaci s místními obyvateli a také jim o nich poskytují informace. Například kontrolují, zda přihlášení účastníci projektu nejsou v příbuzenském vztahu, což je jedním z kritérií NordAid. *Focal point* se běžně stávají aktivní členi komunit jako zastupitelé nebo sociální pracovníci. Jsou vybíráni na základě předchozích zkušeností pracovníků neziskových organizací v oblasti bez oficiálního náborového procesu. Jejich výběr však vždy musí projít schválením NordAid. *Focal points* nejsou za svou práci přímo placeni, ale mohou získat budoucí výhody, jako jsou příležitostné konzultační zakázky, prostředky pro své komunity nebo zvýšení svého společenského statusu. Jejich pozice však skýtá řadu ambivalencí.

Jedním z takových *focal points* je Ahmed. Čtyřicetiletý muž sunnitského původu žije se svou rodinou ve vysoko položené horské vesnici. K jejich domu

vede tak prudká příjezdová cesta, že se vždycky trochu bojím, že ji nevyjedeme. Ahmed příležitostně farmaří a svoje produkty, jako vlašské ořechy a med, prodává hlavně po vesnici a jejím okolí. S Bernardem spolupracuje už deset let. Vždy když se ráno vyšplháme až k jeho domu, pijeme kávu pod vysokým ořechem a Bernard s Ahmedem procházejí dokumenty, které je potřeba zkontrolovat nebo podepsat. Ahmed potom většinou vyráží na inspekci pracovníků na farmách s námi. Někdy se ještě před odjezdem zastaví i jiní *focal points*, ti s námi ale nikdy potom nejezdí. Většinou spěchají do svých primárních zaměstnání, ale blízkost vztahu Ahmeda a Bernarda je dána i dlouhodobým trváním jejich spolupráce.

Ahmed se ale rád pozdraví s účastníky projektu a také mi rád ukazuje svoje oblíbená místa v oblasti. Jednou tedy jedeme a motáme se po úzké cestě a Ahmed dává Bernardovi pokyny vždycky jen na každou další odbočku. Když konečně dorazíme na místo, zjišťujeme, že na něm není farma, ale vyhlídka, kterou Ahmed chtěl, abych viděla. Bernard, který si myslel, že směřujeme na další inspekci, je trochu nervózní, ale stejně na místě chvíli stojíme a díváme se na hory před námi. Ahmed mi ukazuje most, který byl vystavěn z prostředků jiné rozvojové agentury. Vysvětluje, že spojil dvě vesnice, mezi kterými se teď lidé, kterým dříve cesta trvala hodinu, mohou navštívit během několika minut. „A ještě je to nejvýše položený most na Blízkém východě,“ dodává potom pyšně. Bernard se na chvíli vytrhne ze svého nervózního mlčení a oponuje mu: „Počkej, to je blbost, tohle rozhodně není nejvýš položený most.“ „To nevádí, ale je fakt vysoko,“ nechá se zlomit Ahmed.

Někdy se zastavujeme také na místech, pro které si Ahmed přeje sehnat financování mimo právě realizovaný projekt. Je jím třeba i dětské hřiště, které začali obyvatelé svépomocně budovat. Následně ale došly zdroje a hřiště je zatím pouze vybetonovaná placka mezi dvěma vesnicemi. Chvíli na placce postáváme a Bernard potom říká, že uvidí, co se dá dělat, a jedeme zase dál. Stejně jako Ahmed upíná naději na Bernarda pro získání dalších zdrojů, tak i na něj samého nahlízejí ostatní obyvatelé nejbližších vesnic. Když jimi projíždíme, každou chvíli nás někdo zastavuje a prosí buď o práci na aktuálním projektu, nebo o podporu svých různých činností. „Lidé si myslí, že umím s NordAid zařídit všechno,“ směje se Ahmed. „Vždycky když skončí nějaký projekt, tak už najednou nemám tolik kamarádů,“ říká unaveně, ale s jistou pýchou.

Ve vztazích mezi Bernardem a tzv. *focal points* je patrné, že i přes snahu o sjednocení rozvojových aktivit jsou tyto činnosti vždy charakterizovány vysokou mírou autonomie (Mosse, 2004, s. 9) a závisí na osobních vazbách. Ahmed zná Bernarda nejdéle ze všech *focal points*, avšak jeho zvýšené nasazení může pramenit nejen z jeho povahy, ale také z výrazné motivace získávat zdroje pro svou vesnici. Role *focal points*, podobně jako role koordinátorů, zahrnuje překladatelskou činnost a zprostředkování potřeb místní komunity. Přestože místní obyvatelé předpokládají, že Ahmed může ze své pozice jednat přímo s donátorskou agenturou, s NordAid přímé spojení nemá. Ač jeho pozice není platově hodnocena, v rámci hierarchie je zařazen pod Bernarda. Podléhá tak jeho rozhodnutím a organizaci práce z jeho strany. Současně je mu však v rámci struktury nejbližší

a tato skutečnost mu poskytuje prostor pro snahu ovlivnit toky prostředků, byť vždy nepřímou. Jeho působení však může přinášet výhody přímo pro jeho rodinu.

Jednoho dne, když jsme po práci seděli na jeho zahradě, připojil se k nám jeden z Ahmedových bratrů. Vystudovaný inženýr, který od počátku krize nemůže najít práci. „Haram, haram,“ opakuje Bernard během rozhovoru, „musíš přece pracovat.“ Následující týden se Ahmedův bratr stává jedním ze supervizorů, a to i přes příbuzenský vztah s dalším účastníkem projektu. Ahmedovo vyjednávání tedy vždy závisí na Bernardovi a jeho kontaktu s NordAid, které však poskytuje pouze omezený prostor pro jednání. Přesto jejich vztah odhaluje dynamiku vyjednávání v rozvojových praktikách a ukazuje, že snaha omezit vliv osobních vazeb byrokratickými opatřeními nemůže zcela převést sociální strukturu do formálních rámců.

Poslední dvě skupiny účastníků, pro které jsou možnosti vyjednávání vlastních pozic ještě méně flexibilní, pracují přímo na podpořených farmách a jsou to supervizoři a manuální pracovníci. Obě pozice zastávají obyvatelé nejbližších vesnic, kteří stojí o krátkodobý výdělek. Za svou práci jsou hodnoceni dolary v hotovosti. Někteří se tedy do projektu zapojují vedle vlastní práce a někteří jsou momentálně nezaměstnaní. Manuální pracovníci před zahájením práce prochází neplacenými školeními a následně asistují vybraným farmářům s některou z činností definovaných RA. Patří mezi ně příprava půdy, péče o stromy, sklizeň, zavlažování, aplikování chemikálií i drobné stavební práce. Podstatná část účastníků nemá s prací v zemědělství zkušenosti ani motivaci v sektoru následně setrvat. Nejsou tak odcizeni pouze produktům své práce, ale i samotnému aktu práce. Tj. vykonávají úkoly, které mají hodnotu pouze v kontextu jejich okamžité potřeby příjmu (Carruth a Freeman, 2021, s. 9).

Činnost manuálních pracovníků je hodnocena osmi dolary za každý odpracovaný den. Vyšší částku, 20 dolarů, dostávají supervizoři, jejichž úkolem je dohlížet na pracovníky na přidělených farmách. Často mají na starosti několik míst v oblasti, mezi kterými na vlastní náklady přejíždějí. Mezi vstupní požadavky pro supervizoře také patří, že musí vlastnit telefon s fotoaparátem, aby každý den mohli vyfotit všechny přítomné a podepsanou prezenční listinu. Dále pak musí disponovat datovým připojením, aby veškerou dokumentaci mohli posílat Bernardovi a zaměstnancům NordAid. Vlastnictví obojího může pro některé potenciální zájemce představovat relativně vysoký vstupní práh. Práce je pro obě skupiny časově omezena, pracovníci mohou v rámci projektu odpracovat 75 dní, supervizoři pouze 43. Supervizoři si tedy mohou ve výsledku vydělat jen o trochu více, nicméně za poloviční dobu.

Platové podmínky jsou stejné napříč oblastmi, na které se projekt zaměřuje, mezi regiony však panují zásadní ekonomické rozdíly. V projektu jsou tedy zahrnuti jak v úvodu zmiňované kraje s nadpoloviční částí obyvatel pod hranicí chudoby, tak v zemi ekonomicky nejsilnější, dominantně křesťanské oblasti. V bohatších částech země je pak výrazně vyšší zájem o pozice supervizorů. Někteří z nich však nemohou pokračovat v práci, jelikož se nenašel dostatečný počet manuálních pracovníků, kteří by byli ochotni pracovat za osm dolarů na

den. Ti, kteří měli o manuální práci i za těchto platových podmínek zájem, často vyčerpali povolený počet hodin. A zvýšení časového limitu není umožněno, ani když absence pracujících ohrožuje dokončení práce na farmě. Drobné výjimky se udělují pouze ženám, jelikož jedním z indikátorů projektu je, aby se jich zapojilo minimálně 30 %, což se zatím také nedaří naplnit.

Situaci komplikuje i skutečnost, že se programu nemohou účastnit Syřané, kteří jsou nejsilnější pracovní silou v zemědělství napříč regiony, jelikož se jedná o jednu z mála profesí, kterou mohou v Libanonu legálně vykonávat. Když o projektu hovořím s jedním z bývalých koordinátorů jiného zemědělského rozvojového programu NordAid, pozastavuje se nad výší platu, ale hned dodává, že nějaké Syřany by se na to sehnat dalo. Když potom zmiňuji, že je jim účast na projektu odepřena, jen se směje a říká, že nechápe, co to agenturu napadlo. Bernard celou situaci shrnuje následovně: „Za tohle ti křesťan prostě pracovat nebude.“

Ohodnocení práce se však nesetkává s nadšením ani mezi obyvateli ekonomicky znevýhodněných, převážně muslimských oblastí. Někteří účastníci uvádějí, že před krizí by za podobné peníze nikdy nepracovali. Průměrná denní mzda za stejnou pozici se v zemi pohybuje kolem 10 dolarů a více. Na některých místech však i tak představuje mírné zlepšení, které nutí i nepodpořené farmáře zvýšit obvyklé hodnocení. Farmáři, kteří do projektu nebyli zařazeni, si stěžují, že pracovníci k nim přicházejí z podpořených farem unaveni na druhou směnu, což demonstruje, že z nabízené kompenzace není možné vyjít ani během programu. Přes cíl projektu posilovat místní ekonomiku a zemědělskou infrastrukturu účast na něm v praxi představuje spíše brigádu bez zaměstnaneckých výhod a jistot (Carruth a Freeman, 2021). Pracovníci jsou tak odcizeni nejen produktům svojí práce, ale i samotné práci. Nedisponují ani možností vyjednávat o svých pracovních podmínkách. Jejich jedinou reakcí na nespokojenost s nastavením projektu je se jej neúčastnit. Což ostatně vzhledem k nenaplnění početních indikátorů hojně dělají.

Krátkodobý pracovní trh vytvořený programem se prezentuje jako jasné strukturovaný a rozdělený do hierarchických úrovní, jež není možné vyjednávat. Navzdory tomu se však vyjednávání o jeho uvedení do praxe setkává s řadou nejasností, mezi které patří i některé aspekty náplně práce. Ve smlouvě supervizorů například nestojí, že by měli v případě dokončení vlastní práce pomáhat s manuální činností. Jednou takhle přijíždíme na inspekci do regionu, z něhož není dlouho evidována téměř žádná práce. Bernard chce tedy vědět, co se děje. Po dvou hodinách cesty přijíždíme na farmu, na které nacházíme supervizorku, která nás vítá s deskami v rukou, a mladého muže, který zrovna ze stromu trhá hrušku. Záhada se zdá být brzo vyřešena. V regionu už nikdo za osm dolarů na den nechce pracovat kromě přítomného studenta informatiky, který je zrovna na prázdninách u rodičů. Hodinový limit posledního pracovníka už ale bude brzy vyčerpán a supervizorka tedy nebude mít koho dozorovat a nebude tak moct splnit vlastní časový limit. Bernard slibuje, že zkusí něco vymyslet a vyrážíme zase zpět do kanceláře. Cestou se Bernarda ptám, jestli si myslí, že supervizorka před naším příjezdem také sbírala hrušky. O tom, že se blížíme, byla informována, jelikož jsme nemohli najít správnou odbočku a Bernard jí musel zavolat. Na otázku

Bernard okamžitě odpovídá, že doufá, i když to formálně není její povinnost. Následně dodává, že k takové práci tedy nemůže nikoho nutit, nicméně pokud vidí, že se tak děje, tak se mu to nelíbí a pamatuje si to.

Jednou z charakteristik, již zaměstnanecká struktura projektu vykazuje, je zvyšující se kontrola při pohybu dolů po hierarchickém žebříčku, tedy od donorů k příjemci (Stirrat a Henkel, 1997). Manuální pracovníci jsou tedy kontrolováni supervizory, kteří jsou placeni čistě za tuto kontrolu. Supervizoři jsou pak kontrolováni Bernardem, který může být během těchto kontrol kdykoliv zkontrolován zaměstnanci NordAid. Zástupci financující agentury, jakožto nepřímí zaměstnavatelé celé struktury, nenesou za případné nedostatky v realizaci projektu přímou zodpovědnost (Gaarder a Bartsch, 2014). Za výsledky projektu nakonec nenese zodpovědnost ani sám Bernard. To, že nebudou naplněny klíčové indikátory, jako jsou předem stanovené počty účastníků projektu a s nimi související vyčerpání prostředků, je sice ze stany NordAid v závěrečné evaluaci vnímáno jako problematické, avšak neovlivňuje Bernardovo platové ohodnocení ani jeho setrvání v CedarAid. Projekt Peníze pro farmáře tady vytváří krátkodobý pracovní trh bez zaměstnaneckých výhod a jistot pouze pro účastníky, kteří do něj vstupují ze slabších socioekonomických pozic. Bernard tak v rámci rozvojového pracovního trhu získává stabilní postavení a jakožto příslušník nižšího managementu z něj zásadně profituje. Z tohoto důvodu není možné projekt označit za nefunkční a neefektivní, ač se pozitivní dopad na Bernardův život neobjevuje v projektové dokumentaci.

Někteří badatelé kritických rozvojových studií obdobně pracují s argumentem, že reálnými příjemci rozvojové pomoci jsou lidé sedící v kancelářích v metropolitních centrech spíše než deklarovaní beneficianti (Moyo, 2018; Noaman, 2020; Robbins, 2017). Jiní myšlenku rozšiřují tvrzením, že i zaměstnanci lokálních neziskových organizací, i ti, kteří se jako Bernard dostávají do terénu, se prostřednictvím své práce stávají nejen součástí místní elity, ale také součástí globalizované elity, která se podílí na utváření trendů rozvojových politik (Hanafi a Tabar, 2005). Tento argument však nelze plně aplikovat na Bernarda a jeho kolegy v obdobných pozicích. Přestože jim jejich zaměstnání poskytuje ekonomickou stabilitu, mají jen minimální možnost ovlivňovat podobu své práce – ať už jde o utváření strategických cílů, nebo konkrétní podoby jednotlivých projektů. V následující části se proto zaměřím na tuto okolnost jejich práce a na strategie, jimiž vyjednávají jak podmínky samotného projektu, tak i svou specifickou pracovní pozici.

Bude tohle, nebo nebude nic

Skutečnost, že práce v neziskovém sektoru poskytuje v rámci země nadprůměrné finanční ohodnocení, platila v době realizace projektu Peníze pro farmáře dvojnásobně. Během roku 2023 se každodenně propadala hodnota místní měny, mzdy vyplácené v dolarech tak pracovníkům v rozvoji poskytovaly zásadní životní jistotu. Bernard se mnou občas sdílí obavy z finančních problémů, ty se však

většinou týkají budoucnosti jeho rodiny, nikoli bezprostředního ohrožení během probíhající krize. Jeho kolegové si sice někdy stěžují na platové ohodnocení, spíše však v souvislosti s objemem práce a mírou stresu než kvůli rostoucím nákladům na bydlení, energie či potraviny. Přestože rozvojový sektor představuje pracovní trh, na kterém mohou příslušníci střední třídy najít stabilní zaměstnání, mají jen minimální možnosti určovat podobu vlastní práce. To platí jak na makroúrovni, tedy při stanovování cílů rozvojových diskurzů, tak i na mikroúrovni konkrétních projektů, které realizují.

Když se Bernarda jednou ptám, zda může s pracovníky NordAid sdílet své případné připomínky k nastavení i průběhu projektu, odpovídá, že ano. Po chvíli přemýšlení přichází s jediným příkladem – mezi úvodními školeními původně chyběla část věnovaná nakládání s chemikáliemi, které manuální pracovníci aplikují na farmách. Po jeho upozornění však bylo toto školení do programu zařazeno. Jeho ostatní námitky ohledně limitujícího počtu možných odpracovaných dní byly odmítnuty s odkazem na neměnnou podobu projektu. Na makroúrovni je ale směřování témat a oblastí, do kterých budou prostředky investovány, zcela mimo vliv místních pracovníků neziskových organizací, kteří je následně implementují v praxi.

Psaní projektů, o jejichž financování neziskové organizace žádají, sice formálně spadá do jejich kompetence, avšak pokud chtějí mít naději na úspěch, musí tyto žádosti přizpůsobit kritériím vycházejícím z aktuálních společenských trendů na globálním Severu. Konkrétně jde o proměnlivý důraz na témata, jako jsou klimatická změna, genderová rovnost nebo práva menšin.

Pětatřicetiletý Libanonec Bilal z grantového oddělení mi při rozhovoru vyjadřuje svou frustraci:

„Evropa teď chce být celá zelená, tak máme mít v projektech 5% povědomí o klimatických změnách. Neptej se mě, co to znamená, netuším. Třeba teďka píšu projekt na psychologickou podporu dětí. Tak to jim tam mám dát kompostovatelné tužky, aby si s nimi psaly o svých pocitech?“ Dále komentuje současný požadavek, aby projekty zapojovaly minimálně 30 % žen: „My to tam všechno můžeme napsat do těch žádostí. Nicméně moc nevím, jak si představují, že to pak budeme dělat v praxi. Že ty ženy půjdu vytáhnout z domu a donutím je pracovat na stavbě?“

Odkazuje tak nejen na nutnost řídit se externími pravidly, ale také na napětí mezi projektovou dokumentací a možnostmi její realizace v praxi. Nakonec však dodává, že pokud se nepřizpůsobí, financování se zastaví – a s ním i jejich práce.

Na svrchovanou moc externě stanovených pravidel odkazuje i Bernard. Často, když si stěžuje na problémy vycházející z projektu, svůj komentář uzavírá konstatováním: „Bude tohle, nebo nebude nic.“ Odkazování se na externí a neměnná pravidla se tak stává základní strategií reakcí na problémy, s nimiž se koordinátoři setkávají v rámci své práce i vzhledem ke své pozici v zaměstnanecké hierarchii. Tuto strategii budu tedy sledovat v následující části textu v kontextu vztahů vůči neformálním nadřízeným, tedy pracovníkům RA, i účastníkům projektu, tedy jeho deklarovaným příjemcům.

Deklarace partnerství mezi donátorskými agenturami a místními neziskovými organizacemi má vést k odstranění mocenských asymetrií. Současně představuje možnost zdůraznění autentičnosti pomoci v zahraničním kontextu (Stirrat a Henkel, 1997). V projektové dokumentaci se NordAid a CedarAid podle Bernarda nacházejí v partnerském vztahu. V praxi však implementující nezisková organizace nadále zaujímá podřízenou pozici, ať už v ohledu zmiňované kontroly, nebo organizace každodenní práce. Ilustruje to i následující situace.

Jeden den koncem října 2023 trávím v kanceláři CedarAid zadáváním dat do systému, což dělám výměnou za možnost doprovázet koordinátory na jejich cestách do terénu. Sedím u stolu s Bernardovou kolegyní Linou. Pětatřicetiletá Libanonka, která pracuje v rozvojovém sektoru od dokončení studia zemědělského inženýrství, působí od rána nervózně. Několikrát se ptám, co se děje. Nejprve odpovídá, že nic, ale jak její neklid během dne roste, postupně si začíná stěžovat.

Druhý den ráno je naplánováno velké evaluační setkání s NordAid, kterého se mají zúčastnit zástupci neziskových organizací z různých částí Libanonu. Přestože už je pozdě odpoledne, stále nepřišlo potvrzení, zda se schůzka vůbec uskuteční, kde se bude konat a jaká bude její agenda. Nejistotu ještě zvyšuje fakt, že před několika dny byla zahájena izraelská invaze do Gazy, a panují obavy, že by se agrese mohla brzy rozšířit i na Libanon. Největší strach panuje o jižní oblasti země, které by měly být zasaženy nejvíce. Přesto od žádné z financujících agentur nepřišly žádné pokyny – práce na programech tedy pokračuje beze změn.

Potvrzení evaluační schůzky ze strany NordAid přichází až krátce před formálním koncem pracovní doby. Za Linou do kanceláře přicházejí další kolegové a společně nadávají. „Je od nás vyžadována stoprocentní profesionalita, a pak se k nám oni chovají takhle totálně neprofesionálně,“ komentuje to rezignované Lina. „Chovají se k nám, jak kdybychom byli jejich sluhové. Když uděláme něco špatně, je oheň na střeše, ale oni můžou všechno,“ dodává Bilal, který se má schůzky zúčastnit za grantové oddělení. Ptám se, jestli nezvažují schůzku za takových podmínek odmítnout. Ale všichni kroutí hlavou, že by to nejradši udělali, ale že to bohužel nejde, a rozcházejí se zpátky do svých kanceláří setkání připravit. I přes deklarovaný partnerský vztah je tedy od zaměstnanců místních organizací vyžadována loajalita a řízení se pokyny. Partnerství tak zůstává hlavně formálním gestem, zatímco skutečné rozhodovací pravomoci místních organizací jsou značně omezené. Ač pracovníci neziskové organizace tyto pořádky kritizují, stížnosti opět většinou zakončují konstatováním, že bude buď toto, nebo nic. Znovu se tak uchylují k externalizaci problému, který se tak jeví jako neovlivnitelný. S podobnou strategií je nicméně pracováno i v případech vztahování se k příjemcům projektu.

Během jedné z inspekcí sedíme s Bernardem v nedostavěné budově uprostřed ovocného sadu a pijeme chladnou kávu, kterou někdo ráno přinesl v termosce. Pro nás a pro farmáře se někde našly plastové židle, ostatní pracovníci postávají okolo. Sundali si na chvíli předeepsané vesty s logem NordAid, kouří a poslouchají hovor. Farmář si dlouze stěžuje, že mu nebylo přiděleno dost lidí, ti tak nestíhají vše zastat a před koncem projektu práci nestihnout dokončit. Bernard ho pozorně poslouchá, pak ale odpovídá jen francouzským rčením: „Qui paie, commande“ (Kdo platí, vládne), které ještě následně překládá do arabštiny.

V situaci, kdy je projekt kritizován, se tedy opět odkazuje k externí a deklarované neměnné autoritě. S touto strategií však nenakládá jednoduše, což mu umožňuje fluidita jeho vlastní pozice, která spočívá v rozkročení mezi sférou donorů a příjemců pomoci. Na farmy tak může přijíždět v pozici kontrolující autority, v případě kritiky pořádků nastavených NordAid se však často uchyluje ke ztotožnění se se stranou příjemců. Strategie, kterou zaujímá, se odvozuje i od blízkosti vztahů, které s přítomnými účastníky projektu má.

Bernardova kontrolní role zahrnuje několik konkrétních úkolů, které jsou zaznamenávány v oddělené dokumentaci. Nejdůležitější je ověřit přítomnost nahlášených účastníků, která již byla toho dne zkontrolována supervizory. Dále musí dohlížet na dodržování stanovených ekologických postupů. Po několika návštěvách jsem stále nechápala, v čem spočívá jeho vždy kladné potvrzení této náležitosti. Bernard mi vysvětlil, že se vždy rozhlédne okolo, jestli někde neleží obaly od zakázaných chemikálií. Následně je nutné zaznamenat, zda účastníci nosí vesty označené logem NordAid a ochranné pomůcky, jako jsou rukavice a pevná obuv. Právě pevné obutí je mezi pracovníky nošeno jen velmi zřídka. Když se čas od času Bernard dotazuje, proč jsou obuti pouze v pantoflích, nejčastěji jednoduše odpovídají: „Je vedro.“

Když se Bernarda ptám, jak přísně jsou hodnocena porušení těchto pravidel, říká, že hlavně nenošení vest se NordAid nelíbí, a k pracovníkům, kteří tak nečiní, si udělají poznámku. Důležitost přikládána těmto vestám i na odlehlých místech se ukazuje i v tom, že když byla první série vyrobena s příliš malým logem, Bernard musel objet všechny lokality a distribuovat novou sadu. Bernard nicméně do formuláře většinou zaškrtně, že vše probíhá v souladu se stanovenými pravidly, nehledě na situaci. Především když přijíždíme na místa, kde se s podpořenými farmáři dobře zná, někdy ani nedojdeme na samotný pozemek a jenom si dáme kávu na jeho okraji, schovaní pod čímkoliv, co v parných dnech poskytuje stín. Nicméně v případě návštěv nových účastníků Bernard případně nedodržování stanovených pravidel komentuje nikoliv s odkazem na autoritu NordAid, ale na svoji vlastní. Jeho vlastní agentnost je tak pružně využívána a případně umenšována či zdůrazňována na základě momentálních okolností. Bernard tak balancuje mezi mocenskými rolemi donora a příjemce a pružně využívá ambivalence obsažené ve své vlastní pozici ke zmírňování nebo alespoň vyjednávání napětí vznikajícího při uvádění projektu do praxe.

Bernard tedy není ani plnohodnotný donor, ani není klasifikován jako příjemce pomoci, ač ze sektoru benefituje skrze svoje pracovní postavení. Osciluje mezi těmito dvěma rolemi a v různých situacích přijímá strategické pozice, které mu pomáhají udržet jeho pozici i celý projekt. Tato dynamika není jen jeho osobním mechanismem adaptace, ale také ukazuje širší problém, na který kritická literatura o rozvoji upozorňuje: rozvojové intervence nejsou pouze o pomoci, ale i o vytváření struktur, které udržují samotný sektor (Mosse, 2004). Předpoklad, že příjemci nejsou pracovníci a že pracovníci pomoci nemohou být zároveň příjemci, odvádí pozornost od dynamických vztahů výměny a pracovních nerovností, které jsou vlastní globálnímu systému rozvojové pomoci (Freeman a Schuller, 2020). V konečném důsledku Bernardova pozice tedy ukazuje, že hranice mezi

dárci a příjemci nejsou pevně stanoveny, ale vyjednávány v každodenní praxi. Současně však jeho napětí demonstruje i zásadní autoritativní moc této dichotomie. Jednoduše řečeno: ten, kdo slabšího definuje, se za něj sám nepovažuje.

Závěr

„Tohle byl fakt strašný projekt,“ říká Bernard, když spolu několik týdnů po ukončení programu *Peníze pro farmáře* sedíme v autě. Stoupáme do kopců na cestě za sháněním potenciálních příjemců nového projektu, tentokrát financovaného rozvojovou agenturou jiné země. „Moc to k ničemu nebylo a teď to budeme ještě muset kdovíjak dlouho vyúčtovat. No hlavně, že už to máme za sebou,“ uzavírá a vrací se k pozitivnějšímu tónu. Vkládá naději do právě začínajícího programu, který se zaměřuje na vytváření exportních podmínek pro zemědělské produkty do Evropy. Bernard doufá, že v novém projektu přijde více ke slovu jeho expertíza zemědělského inženýra. Současně by se mezi příjemci měli objevit lidé, s nimiž v minulosti již spolupracoval, což pro něj představuje příjemnější pracovní prostředí. Na zadním sedadle auta však opět leží objemné desky plné papírů, což naznačuje, že z administrativního hlediska nebude nový projekt příliš odlišný.

K reflexi projektu *Peníze pro farmáře* se Bernard již nevrací. Jeden projekt zkrátka končí, druhý začíná, a nedá se s tím nic moc dělat. „Buď bude tohle, nebo nebude nic.“ Jeho postoj ilustruje nejen úlevu z ukončení náročného projektu, ale také širší dynamiku rozvojového sektoru, v níž se jednotlivé intervence často řetězí bez hlubší reflexe jejich skutečného dopadu. Projekt *Peníze pro farmáře* vykazuje mnoho společných rysů s jinými programy, o nichž mi vypráví Bernard nebo jeho kolegové. Tyto projekty sdílejí přísné administrativní požadavky, tlak na efektivitu definovanou měřitelnými indikátory a zároveň strukturální omezení, která brání přizpůsobení projektů místním podmínkám. Některé z paradoxů rozvojového sektoru ilustruje například situace, kdy je neúspěch v naplnění indikátorů efektivity daného projektu kvůli nízkému zájmu o participaci vnímán jako neefektivní provedení, nikoli jako problém jeho samotného designu. Nastavení totiž nejenže nevycházelo z reálných společenských podmínek na místě implementace, ale úspěch projektu je také měřen čerpáním financí a plněním číselných cílů, nikoli skutečným dopadem na životy příjemců pomoci.

Ač sektor čelí mnoha potížím, není možné pracovat s jednoduchou deklarací jeho neefektivity, jak činí někteří badatelé postrozvojové tradice (Easterly, 2007; Moyo, 2010), právě pro produkci rozsáhlého pracovního trhu pro příslušníky středních tříd. Studium zaměstnanecké struktury a každodenních praktik koordinátorů ukazuje, jak sektor odpovídá na jejich potřeby. Pozice koordinátorů tak může být ovlivněna změnami politické nálady v centrech, odkud plynou finanční prostředky a ve kterých jsou projekty designovány, nikoliv na základě reálných výsledků na místě implementace. Tento text tak rozvíjí argument, že koordinátoři projektů mohou být konceptualizováni jako hlavní příjemci rozvojové činnosti (Moyo, 2018; Noaman, 2020; Robbins, 2017). Studie tak nejen znesamozřejměje pojem neefektivity, ale i dichotomické oddělení kategorií donorů

a příjemců a zdůrazňuje klíčovost zaměření pozornosti na manifestaci oficiálních politik přímo v terénu i těch, které nemají místo v oficiálních dokumentacích a rozvojovém narativu.

Studie současně zaměřuje pozornost na procesy vyjednávání a překladu při přenosu proklamovaných cílů do praxe. Zcela konkrétně pak zkoumá strategie koordinátorů, kterými vyjednávají rozpory mezi deklarovanými cíli projektu a překážkami, které je při implementaci formálně neměnného designu projektu v terénu potkávají. Koordinátoři se nacházejí v pozici, kdy sice získávají stabilní a relativně dobře hodnocené zaměstnání, jejich možnost ovlivnit podobu konkrétních projektů i směřování sektoru je zcela minimální. Místní neziskové organizace zodpovědné za implementaci projektů jsou formálně vedeny jako partneři donátorských agentur, avšak v praxi se jedná spíše o performované partnerství. Místní organizace zůstávají v podřízeném postavení a partnerství slouží především jako nástroj legitimizace a záruka autentičnosti zahraniční intervence (Stirrat a Henkel, 1997). Zatímco donátorské agentury z pohledu z terénu zůstávají v pozadí, jejich rozhodovací moc je klíčová, zatímco ti, kdo implementují projekty, musí jejich pravidla následovat, a to i za cenu, že výsledky nebudou odpovídat deklarovaným cílům. Zásadní součástí rozvojového narativu jsou důraz na reflexivitu a vůle učit se z chyb a na ně navázaná nutnost neustálého vynalézání nových pozitivních budoucností (Mosse, 2005), i přes to se však dynamické změny v rozvoji dějí především na úrovni forem praxí, které nikdy nenarušují integrální hierarchický pořádek.

Zásadní strategií, kterou koordinátoři používají při vyjednávání vztahů a přenosu projektů do praxe, je opírání se o zdánlivě neměnné pořádky. Koordinátoři, jako je Bernard, často sahají k externalizaci problémů, což je klíčový mechanismus pro vyjednávání napětí mezi deklarovanými cíli projektů a realitou v terénu. Tento přístup, který se opírá o odkazy na neměnná pravidla stanovená donátorskými agenturami, slouží k ospravedlnění nedostatků projektu a přesunutí odpovědnosti za jeho neúspěchy na externí autority. Externalizace problémů ale není jedinou volenou strategií. V některých případech koordinátoři řeší problémy skrze neformální osobní vztahy, které umožňují částečně překonat rigidní struktury projektů. To však zůstává omezeno a nedokáže systémově změnit nastavení projektů.

Na závěr se ještě naposledy vracím na bejrútskou konferenci za Hibou Abu Akkar. Na základě mých etnografických dat se potvrzuje její tvrzení, že zásadními příjemci rozvojového sektoru jsou příslušníci střední třídy. Deklarovaní příjemci projektů zůstávají ve zranitelné pozici, kdy je i jejich krátkodobý příjem ovlivněn řadou externích okolností a oni nedisponují žádným prostorem o svých podmínkách vyjednat. Pro projekty jsou důležití především jako indikátory, které je nutné naplnit. Abu Akkar dále vznesla otázku, kdo ponese odpovědnost za neúspěšné projekty. V tomto případě ji neponese ani financující agentura, ani Bernard, ani jeho organizace. Mocenská struktura rozvojového sektoru zůstává nenarušena i přes jeho výraznou citlivost na proměny společenských nálad v centrech globálního Severu, která mohou prostředky, jimiž vytvořily zásadní globální závislosti, kdykoliv zastavit.

Podpora

Text vnikl za podpory Grantové agentury Univerzity Karlovy č. 268122, Co může pěstování avokáda v Libanonu říct o nekoloniálních vlivech a formách globálních závislostí. Tento výstup vznikl v rámci projektu Specifického vysokoškolského výzkumu: SVV 260845.

LAYLA BARTHELDI je doktorandkou antropologie na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy. Ve svém doktorandském výzkumu se zaměřuje na současné podoby rozvojového sektoru a na jeho vliv na zemědělství v Libanonu, specificky pak na rozmach avokádové produkce. Její výzkum se soustřeďuje na otázky ekonomických závislostí, exktraktivismu a distribuce zdrojů.

ORCID: 0000-0001-9157-6301

Literatura

- AbouAssi, K. (2015). Testing resource dependency as a performance measure for non-governmental organizations. *Public Performance & Management Review*, 38(2), 221–244.
- Appadurai, A. (1996). *Modernity at large: Cultural dimensions of globalization*. University of Minnesota Press.
- Banks, N., Hulme, D. a Edwards, M. (2015). NGOs, states, and donors revisited: Still too close for comfort? *World Development*, 66, 707–718.
<https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2014.09.028>
- Bhabha, H. K. (1994). *The location of culture*. Routledge.
- Carruth, L. a Freeman S. (2021). Aid or exploitation? Food-for-work, cash-for-work, and the production of 'beneficiary-workers' in Ethiopia and Haiti. *World Development*, 140, 105283. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2020.105283>
- Freeman, S. M. a Schuller, M. (2020). Aid projects: The effects of commodification and exchange. *World Development*, 126, 104731.
<https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2019.104731>
- Easterly, W. (2007). *The white man's burden: Why the West's efforts to aid the rest have done so much ill and so little good*. Penguin Books.
- Escobar, A. (1994). *Encountering development: The making and unmaking of the Third World*. Princeton University Press.
- Fassin, D. (2011). *Humanitarian reason: A moral history of the present*. University of California Press. <https://doi.org/10.1525/9780520950481>
- Ferguson, J. (1994). *The anti-politics machine: 'Development,' depoliticization, and bureaucratic power*. University of Minnesota Press.
- Gaarder, M. a Bartsch, U. (2014). *The politics of evidence in international development: Playing the game to change the rules?* Oxford University Press.
- Gal, S. (2015). Politics of translation. *Annual Review of Anthropology*, 44(1), 225–240.
<https://doi.org/10.1146/annurev-anthro-102214-013806>
- Hanafi, S. (2012). The Arab revolutions: The emergence of a new political subjectivity. *Contemporary Arab Affairs*, 5(2), 198–213.
- Hanafi, S. a Tabar, L. (2005). *The emergence of a Palestinian globalized elite: Donors, international organizations, and local NGOs*. Institute of Palestine Studies.
<https://doi.org/10.1080/17550912.2012.668303>

- Hickel, J. (2017). *The divide: A brief guide to global inequality and its solutions*. Penguin Random House.
- Illich, I. (1968). *To hell with good intentions*. Cuernavaca: Center for Intercultural Documentation.
- Kardahji, N. C. (2015). *A Deal with the Devil: The political economy of Lebanon 1943–75*. University of California, Berkley.
- Khneisser, C. (2024). Neoliberalism in crisis: Economic collapse and the politics of austerity in Lebanon. *Globalizations*, 21(1), 34–56.
- Kothari, U. (2005). Authority and expertise: The professionalization of international development and the ordering of dissent. *Antipode*, 37(3), 425–446. <https://doi.org/10.1111/j.0066-4812.2005.00505.x>
- Li, T. M. (2007). *The will to improve: Governmentality, development, and the practice of politics*. Duke University Press. <https://doi.org/10.1515/9780822389781>
- Mawdsley, E. (2018). *From recipients to donors: Emerging powers and the changing development landscape*. Zed Books.
- Moses, J., Springer, S. a Gallagher, J. (2023). *Development beyond aid: New actors and global flows*. Routledge.
- Mosse, D. (2004). Is good policy unimplementable? Reflections on the ethnography of aid policy and practice. *Development and Change*, 35(4), 639–671. <https://doi.org/10.1111/j.0012-155X.2004.00374.x>
- Mosse, D. (2005). *Cultivating development: An ethnography of aid policy and practice*. Pluto Press.
- Moyo, D. (2010). *Dead aid: Why aid is not working and how there is a better way for Africa*. Farrar, Straus and Giroux.
- Moyo, D. (2018). *Edge of chaos: Why democracy is failing to deliver economic growth and how to fix it*. Basic Books.
- Noaman, A. (2020, 28. října). Political Economy of Development. *Rethinking Development Podcast*. <https://www.rethinkingdevelopmentpodcast.com/>.
- Ong, A. (2006). *Neoliberalism as exception: Mutations in citizenship and sovereignty*. Duke University Press. <https://doi.org/10.1515/9780822387879>
- Rahmema, M. a Bawtree, V. (1997). *The post-development reader*. Zed Books.
- Riachi, R. (2015). The private modes of water capture in Lebanon. In *Towards a Peace Economy in Lebanon* (s. 39–45). International Alert.
- Robbins, P. (2017). *Political ecology: A critical introduction* (3. vyd.). Wiley-Blackwell.
- Roy, A. (2010). *Poverty capital: Microfinance and the making of development*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203854716>
- Sachs, W. (1992). *The development dictionary: A guide to knowledge as power*. Zed Books.
- Safieddine, H. (2019). *Banking on the state: The financial foundations of Lebanon*. Stanford University Press. <https://doi.org/10.1515/9781503609686>
- Sims, D. (2023). *Development delusions and contradictions: An anatomy of the foreign aid industry*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-031-17770-5>
- Stirrat, R. L. a Henkel, H. (1997). The development gift: The problem of reciprocity in the NGO world. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 554(1), 66–80. <https://doi.org/10.1177/0002716297554001005>
- Trablusi, F. (2007). *A history of modern Lebanon*. Pluto Press.
- Venkatesan, S. a Yarrow, T. (2014). Differentiating development: Beyond an anthropology of critique. *Anthropological Theory*, 14(1), 1–14.
- World Bank. (2021). *Lebanon's economic update – October 2021*. World Bank. <https://reliefweb.int/report/lebanon/lebanons-economic-update-october-2021>
- Ziai, A. (2016). *Development discourse and global history: From colonialism to the sustainable development goals*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315753782>
- Zurayk, R. (2011). *Food, farming, and freedom: Sowing the Arab Spring*. Just World Books.

Greta Lynn Uehling: *Everyday War: The Conflict over Donbas, Ukraine*
 Cornell University Press 2023, 210 s.

Některé války se odehrávají ve zprávách, na mapách a ve vojenských záznamech. Jiné – a možná většina – se odehrávají v kuchyních, na hranicích měst, v kavárnách, mezi dvěma telefonními hovory, v mlčeních, která narušila kontinuitu vztahu. Greta Lynn Uehling ve své knize *Everyday War* míří právě tam: k válce, která se nedá přesně zakreslit do frontových linií, protože se odehrává v prostoru mezi lidmi. Ne v abstraktním „mezi“, ale v konkrétních dotecích, nesouladech, projevech péče i vyhybáních, z nichž se skládá každodenní sociální život.

Uehling ve své monografii přináší detailní antropologický vhled do raných let konfliktu v Donbasu. Kniha je psána s vědomím, že válka není jen střet armád, ale také síť drobných, každodenních rozhodnutí, která umožňují přežít, péči a udržování vztahů uprostřed rozpadajících se sociálních struktur. Přestože jde o práci inovativní a etnograficky bohatou, její teoretická rámcování a některé metodologické volby otevírají i kritické otázky, které se v této recenzi pokusím rozvinout.

Kniha není o jednotlivcích, nýbrž o mezilidských vazbách jako hlavní aréně konfliktu. Přátelství, která se rozpadla, protože se dvě sestry ocitly na opačných stranách mediálního a politického světa. Manželství, které se přetvořilo ve stálý prostor vyjednávání, protože každodennost posunula hranici toho, co je ještě „normální“, o několik kilometrů směrem k linii dělostřelecké palby. Objevují se zde také zcela nové vztahy – vztahy taktického přibuzenství („kinship of necessity“), které vznikají proto, že se dva lidé navzájem potřebují, aby přežili. V post-socialistickém prostoru, kde rodina a blízké vazby tradičně doplňují slabé státní instituce, je tato vztahovost obzvlášť silná. Válka v Donbasu tak pouze zvýraznila staré vzorce: stát se stává zdrojem nejistoty spíše než opory, zatímco přežívání je organizováno v neformálních sítích, které znají flexibilitu, ale také křehkost.

Uehling se rozhoduje soustředit nikoli na instituce, politické aktéry či militarizaci v makroměřítku, ale na interpersonální vztahy jako hlavní analytickou jednotku. Sama zdůrazňuje, že se k tématu dostala induktivně: lidé, s nimiž mluvila, ji znovu a znovu upozorňovali, že největší dopad konfliktu pociťují především na poli intimních vztahů – v přátelstvích, rodinách, partnerstvích či neformálních sítích péče.

Tato volba je nepochybně inovativní. Zároveň však představuje určitý teoretický risk: zúžení pozornosti na vztahy může vést k přehlédnutí strukturálních sil, které tyto vztahy formují – politik státu, ekonomické devastace, diskurzivní konstrukce nepřítele či institucionálních selhání. Vztahy jsou tak silným, ale zároveň omezeným klíčem k porozumění konfliktu.

Jedním z hlavních teoretických přínosů knihy je koncept „everyday war“, tedy vědomých i nevědomých drobných praktik, jimiž lidé participují na konfliktu nikoli s cílem ničit nepřítele, ale udržovat vztahy, zajišťovat péči a potvr-

zovat národní příslušnost. Uehling tak otáčí tradiční pohled na válku jako na čistě destruktivní proces a ukazuje, že péče může paradoxně reprodukovat logiku války. María Puig de la Bellacasa (2017) upozorňuje, že péče je ontologicky ambivalentní: může „dělat dobro“, ale také „utlačovat“, a je náchylná k tomu stát se nástrojem kontroly.

Matka, která posílá rukavice synovi ostřelovači, aby si neporanil prsty a lépe mířil, nejedná z nenávisti. Jedná z lásky. Ale tato láska reprodukuje válečnou mašinérii. Uehling tak přesvědčivě ukazuje, že vztahy jsou napojeny na národní imaginaci: že válečný stát vstupuje do každodenní domácnosti prostřednictvím péče, nikoli jen prostřednictvím rozkazů nebo propagandy.

Koncepce „každodenního míru“ se ve vědeckém diskurzu objevuje jako alternativa k formálně institucionálnímu pojetí míru. Uehling tuto tradici rozvíjí, ale zároveň ji obrací naruby. Ukazuje, že každodenní mír není jen „malé dobro“, které vzniká v sousedství, ale často strategie vyhýbání – nikoli proto, že by lidé byli apolitičtí, ale protože si nemohou dovolit konflikt v rámci již existující války. Stejně tak každodenní válka není militarizace běžného života, ale praxe, jimiž lidé udržují konfliktní svět v chodu, aniž by byli vojáky. Každodenní mír je tedy prostředím, v němž se válka potlačuje, ale nemizí. Každodenní válka je prostředím, v němž se válka uskutečňuje nenápadně: v telefonátu, v rozhodnutí mlčet, v gestu, které se nemusí zdát politické, ale politický účinek má.

Uehling tak ukazuje, že hranice mezi mírem a válkou je mnohem méně stabilní, než jsme ochotni připustit. Nevede pouze mezi územími kontrolovanými různými aktéry, ale prochází každodenními vztahy mezi lidmi – v rozhodnutích, komu věřit, s kým mluvit, komu pomoci a před kým mlčet. Mír a válka se tak nestřídají v čase ani se neoddělují v prostoru, ale mohou koexistovat v rámci týchž sociálních vazeb.

Autorka pracovala s 65 rozhovory, včetně 45 polostrukturovaných. Její citlivost k etice terénního výzkumu je nezpochybnitelná: zdůrazňuje limity reprezentace, chrání identitu účastníků a reflektuje vlastní pozici outsiderky. Tyto roviny posilují důvěryhodnost textu a odpovídají současným standardům reflexivní antropologie.

Uehling však přiznává jeden zásadní limit: obtížnost získat proruské perspektivy. Lidé z Donbasu žijící na ukrajinském území často skrývali své názory ze strachu z následků, někdy dokonce uváděli falešné místo původu (např. že pocházejí z Krymu). To znamená, že kniha silně reprezentuje proukrajinské narativy. Autorka se evidentně snaží o emický přístup a vyvážený jazyk, ale právě tato snaha vede někdy k terminologickým kompromisům, které oslabují jasnost argumentu (např. střídání „conflict“ a „war“, „nationalist“ a „patriotic“). Jinými slovy – datová omezení, která autorka transparentně přiznává, mají přímý vliv na hloubku analýzy politicky pluralitní zkušenosti Donbasu.

Struktura knihy je poměrně didaktická. Každá kapitola začíná náčrtem toho, co bude následovat, a končí shrnutím; některé kapitoly navíc opakují hlavní argument z předchozích. Tato stylistická volba je užitečná pro výuku, ale repetitivní pro akademické publikum; zároveň však zpřístupňuje knihu širší veřejnosti. To ovšem nesnižuje hodnotu etnografických vinět, které jsou silné a emocionálně

působivé – například popis dobrovolníků, kteří přes nepřátelskou linii přinášejí zpět těla padlých vojáků, nebo příběhy rodin rozdělených válkou, ale přesto udržujících kontakt způsoby, jež vzdorují oficiálním narativům nepřátelství.

Uehling přesvědčivě ukazuje, že válka přetváří morální ekonomii péče. Péče může být morálně ambivalentní: může podporovat násilí stejně jako léčit rány. Kniha zásadně přispívá ke studiu národní příslušnosti, protože ukazuje, jak se „národ“ vtěluje do každodenních vztahů a jak takové vztahy mohou přímo ovlivňovat průběh konfliktu – doslova „care can be war-making“. Tento argument je originální a jeden z nejsilnějších v celé knize. Uehling dokazuje, že „péče“ není apolitická kategorie, „národní příslušnost“ není ideologie, ale žitý prožitek, „válka“ není jen násilí, ale i sítě závazků, obětí a loajalit. Ve světle současných antropologických debat o afektivních ekonomikách, více-než-lidské politice a mikropolitikách násilí je tento pohled mimořádně relevantní.

Everyday War je hlubokou a lidskou etnografií, která dokumentuje nejen destrukci, ale i houževnatost mezilidských vazeb uprostřed války. Její zásadní hodnota spočívá v tom, že ukazuje válku nikoli jako arénu politických aktérů, ale jako propletenec drobných rozhodnutí, o nichž se běžně nepíše. V globálním diskurzu bývá válka v Donbasu redukována na geopolitické schéma: Rusko versus Ukrajina, Západ versus Východ. *Everyday War* je protičtením. Nabízí prostor, v němž válka není ikonickým obrazem vojáka, ale tichým rozhodnutím dvou lidí, zda spolu dál budou mluvit. V němž hrdinství neznamená bojovat, ale neopustit bližního. V němž zrada není přechod k nepříteli, ale přerušení vztahu.

A právě tato nuancovanost – antropologická schopnost vidět válku jako sít vztahových tenzí – činí z knihy nejen akademický příspěvek, ale také etické gesto. Připomíná, že válku je třeba studovat tam, kde ji nejméně očekáváme: v detailech každodennosti.

Její limity – omezení vzorku, teoretická selektivnost, didaktická repetitivnost – však ukazují, že nejde o definitivní studii konfliktu v Donbasu, ale o jeden důležitý dílek skládky. Uehling otevřela dveře, kterými musí vstoupit další badatelé, aby rozšířili spektrum hlasů a prohloubili teoretické rámce.

Celkově je kniha zásadním přínosem antropologie války, studií péče i výzkumu postsovětských transformací. Pro antropologickou výuku i kritickou reflexi současných válek představuje nepostradatelný zdroj – takový, který vybízí nejen k empatii, ale i k metodologické ostražitosti.

Polina Oparina

Filozofická fakulta, Univerzita Karlova, Praha

polinaoparina.igor@gmail.com

Literatura

- Puig de la Bellacasa, M. (2017). *Matters of care: Speculative ethics in more than human worlds*. University of Minnesota Press.
- Uehling, G. L. (2023). *Everyday war: The conflict over Donbas, Ukraine*. Cornell University Press.

Lýdia Grešáková, Viktória Mravčáková (eds.):
Bývanie v čase kríz / Housing in Times of Crisis
Košice, Vydavateľstvo SPOLKA 2025, 221 s.

Za sedm milionů si dle článku časopisu Forbes z roku 2025 (Tmejová, 2025) můžete pořídit apartmán v Dominikánské republice, vilu v Maroku, dům v USA v Georgii, byt v Karibiku, vinařství u Mikulova, zámeček v Provence, dům na Santorini anebo garáž v Praze. Časopis tím poukazuje na problematickou situaci v Praze, kde je nyní problém sehnat cenově dostupné, stabilní a kvalitní bydlení. To, co dnes již mnozí označují za „krizi bydlení“, se nadále prohlubuje i v mnohých dalších (nejen) evropských velkoměstech. S krizí bydlení se mimo jiné potýkají i slovenské Košice, kde vznikla sborníková kniha *Bývanie v čase kríz / Housing in Times of Crises*, ve které se přispívající autorstvo věnuje této krizi z perspektivy Slovenska, Česka, ale i Norska, Velké Británie, Řecka či Ukrajiny.

Podobně jako jiné krize novodobého světa si ale i krize bydlení najde své odpůrce, kteří problém bagatelizují či s oblibou přesouvají odpovědnost na jednotlivce a oběti strukturálních nedostatků neoliberálního systému a dávají nemožnost dosáhnout na vlastní bydlení u mladých lidí za vinu jejich životnímu stylu (viz např. DVTV, 2025; Levin, 2017). Podle výzkumu společnosti Ipsos (2025) mají dnes mnozí mladí lidé větší tendenci utrácet a užívat si přítomnost na úkor spoření na budoucnost. Tento jev je však spíše důsledkem než příčinou problému, protože ani zdání se těchto malých radostí jim nepomůže našetřit na vlastní bydlení. Jiný životní styl je důsledkem patové situace, ve které se nachází, kdy jim jejich příjmy nestačí na vlastní bydlení, a tak si dopřávají potěšení jinde. Ve skutečnosti jsou mladé generace prakticky zcela závislé na výpomoci rodičů či dědictví v dosažení na vlastní bydlení, jelikož ani hypotéka dnes pro mnohé není dostupným řešením.

Autorstvo sborníku *Bývanie v čase kríz / Housing in Times of Crises* rozebírá příčiny, historické souvislosti i možná řešení této krize, která podobně jako Prahu postihuje i další města. Právě v Košicích, jak popisuje autorka Lýdia Grešáková, došlo k vyostření krize po začátku ruské agrese na Ukrajině, kdy vlna ukrajinských uprchlíků odhalila nefunkční krizovou infrastrukturu i velké množství volných bytů, které neplní svou primární funkci a fungují spíše jako komodita nedostupná běžným domácnostem. Proto v Košicích vznikla tato kniha jako iniciativa v rámci Never Never School 2023 – košického prostoru Kolektivu Spolka+ pro „dialogické vzdělávání, utopickou spekulaci a výzkum měst“, kterého se mohou účastnit jednotlivci i skupiny zajímající se o otázky měst z různých perspektiv. Takto uvádí editorky knihu v jejím úvodu. S důrazem na globálnost krize bydlení představuje autorstvo ve svých příspěvcích tohoto dvojazyčného sborníku různé situace, perspektivy, analýzy, historická vysvětlení i možná řešení současné krize s bydlením. Sborník je rozdělen do čtyř částí: po úvodním představení knihy a tématu editorkou Lýdií Grešákovou se několik autorů a autorek věnuje rámování problematiky bydlení. Následně se kniha zabývá konceptem domova. V další části se editorka Viktória Mravčáková vrací k Never Never School, jejich

projektům a situaci v Košicích. Závěrečná část se již věnuje konkrétním případům zavádění různých nástrojů řešení krize.

Autorstvo příspěvků knihy se často shoduje na tom, že příčiny krize bydlení lze hledat právě v neoliberalním nastavení společnosti, která naléhavě potřebuje zásah ve formě dostatečného a dostupného veřejného bydlení pro širší veřejnost. Autorstvo tak naznačuje, že se nejedná ani tolik o krátkodobou krizi, jako spíše o strukturální nežádoucí problém. Veřejné bydlení sice v některých městech určitým způsobem existuje, jak poukazuje autorstvo, ale v nedostatečné míře.

Nedostupnost veřejného bydlení pak vede k tomu, že ceny nemovitostí jsou nadále určovány developerskými společnostmi, které staví nové a nové byty. Ty jsou ale v cenovém rozmezí, které je pro mnohé zcela nedosažitelné či odsuzuje k nepřiměřenému zadlužení. Problémy s bydlením a neaktivním státem a nedostatek veřejného bydlení jsou dnes typickým rysem postsocialistických zemí s tradicí družstevního a sociálního bydlení, kde po revoluci převládá myšlenka, že stát má zasahovat co nejméně a bydlení má být plně privatizované. Zároveň zde, jak ve svém příspěvku poukazuje Moschos, existuje nostalgie po sociálně zabezpečeném národním státě, ve kterém už ale veřejné bydlení téměř neexistuje či má často příliš náročné podmínky, čímž se stává nerelevantním pro potřebné skupiny. Navíc na mnohých místech přetrvává rasová segregace a diskriminace prohlubující tyto problémy, jak poukazují např. Révészová a Lema.

Autorstvo se věnuje i dalším rozborům příčin krize – historickým souvislostem, finančním krizím či vlivu environmentální krize. V poslední části knihy se několik autorů a autorek zabývá konkrétními případy snah řešení krize, jako jsou snahy o komunitní, participativní, družstevní či inkluzivní bydlení. Autorstvo pojednává o potenciálu i limitech aplikování těchto forem bydlení v jejich úloze přispění k lepší dostupnosti a kvalitě bydlení. Družstevní a participativní modely dávají obyvatelům možnost se demokraticky podílet na přípravě a správě bydlení, čímž získávají větší kontrolu nad náklady i přizpůsobením bydlení skutečným potřebám obyvatel, a podporují tak i občanskou participaci. Všechny modely navíc pomáhají budovat sociální sítě a jsou otevřenější znevýhodněným skupinám. Nicméně autorstvo poukazuje na nutnost veřejného financování takových projektů, odchodlání a kooperaci a přizpůsobenou infrastrukturu včetně právních rámců tak, aby tyto iniciativy mohly v širším měřítku vznikat a měly šanci na úspěch.

Autorstvo v těchto svých analýzách vychází z toho, že bydlení je lidské právo. Právo na domov, které by nemělo být odpíráno. Zabývá se i otázkou domova, přičemž zdůrazňuje komplexnost tohoto pojmu a jeho význam pro pocit bezpečí a jistoty, na které mají mít nárok všechny socioekonomické skupiny. Zdůrazňuje, že bydlení nepatří pouze mezi vyšší třídu, není výsadou, osobní záležitostí či pouhou komoditou. Zároveň, jak autorstvo poukazuje, pro mnohé přetrvává sen o vlastním bydlení, nikoli jen bydlení „v cizím“. Přesto státy opakovaně selhávají v zajištění tohoto práva – nevytvářejí dostatečné možnosti veřejného bydlení a nechávají situaci napospas trhu, který ovládají developerské společnosti. Ty sice staví nové byty a čtvrti, ale za ceny, jež jsou pro většinu lidí nedosažitelné. Jak popisuje autor Bell Holmström, neustálá demolice, rekonstrukce a nová výstavba jsou v krizi bydlení kontraproduktivní; dále prohlubují nerovnosti a zbavují prostorů ty nejzranitelnější skupiny.

Sborník je produktem mezioborové spolupráce a i svým poselstvím se dotýká vícero rovin. Jeho autorstvo apeluje na to, že krize má své řešení, a posouvá tak knihu do apelační roviny ve snaze o vyvolání diskuse. Kniha *Bývanie v čase kríz / Housing in Times of Crises* pojímá problematiku krize bydlení ve své komplexnosti a identifikuje strukturální nedostatky, které ke krizi přispívají. Výjimečnost sborníku spočívá v zasazení krize bydlení do světového i historického kontextu, ale zároveň se zabývá aktuální situací a možným budoucím vývojem. Kniha je tak přínosným textem pro veřejnost i mnohé stakeholdery.

Simona Ruta Cuker

Fakulta sociálních věd, Univerzita Karlova, Praha
simona.rutacu@gmail.com

Literatura

- DVTV. (2025, 29. října). *Mladí by měli koupit investiční byt co nejdříve. Peníze za drahé kafe mohou dát na spoření. Bydlení má být služba, říká Hauerland* [Video]. DVTV.
<https://www.dvttv.cz/dvttv/videos/mladi-by-meli-koupit-investicni-byt-co-nejdriv-penize-za-drahe-kafe-mohou-dat-na-sporeni-bydleni-ma-byt-sluzba-rika-hauerland>
- Ipsos. (2025, 10. ledna). *Mladá generace se propadá do „nového nihilismu“*. Ipsos.
<https://www.ipsos.com/cs-cz/mlada-generace-se-propada-do-noveho-nihilismu>
- Levin, S. (2017, 15. května). *Millionaire tells millennials: If you want a house, stop buying avocado toast*. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/lifeandstyle/2017/may/15/australian-millionaire-millennials-avocado-toast-house>
- Tmejová, K. (2025, 6. října). *Za cenu pražské garáže vila na Santorini. Co pořídíte za 7 milionů korun?* *Forbes ČESKO*. <https://forbes.cz/za-cenu-prazske-garaze-vila-na-santorini-co-poridite-za-7-milionu-korun/>

Hein de Haas: *How Migration Really Works: 22 Things You Need to Know about the Most Divisive Issue in Politics*

Londýn, Penguin Books 2024, 464 s.

Migrace představuje jeden z nejdiskutovanějších trendů současné doby. V politickém, mediálním i celospolečenském diskurzu jde o polarizující téma, které vyvolává rozporuplné reakce a plané sliby jejího „zastavení“, aniž by se zohlednily důsledky a strukturální příčiny, které se s působením migrantů v cílových oblastech pojí. O tom jsme se v českém sociokulturním kontextu mohli přesvědčit v posledních volbách do Poslanecké sněmovny v roce 2025. Je však migrace tak palčivým fenoménem, jak je nám předkládáno?

Nizozemský sociolog Hein de Haas v reakci na tuto globální situaci, jež vyvolává mnoho otázek a „urgentních reakcí“, vydává knihu *How Migration Really Works*, aby nás vyvedl z mnohých omylů, které o pohybu lidí v současném světě

panují. Publikace je záslužnou polemikou, jejímž prostřednictvím autor usiluje o vysvětlení migrace takové, jaká *skutečně je* – jako zcela „normální proces“ (s. 4). Ústředním zájmem, který se implicitně celou knihou prolíná, je porozumět migraci holisticky: migrace není jednoznačně dobrá, nebo špatná. Autorovou ambicí je taktéž vysvětlit, že migrace není patologickým jevem, který by se dal vyřešit nebo zastavit, jak mnohé politické a mediální garnitury navrhuji.

Kniha je rozdělena do úvodu a třech hlavních částí: *Mýty o migraci, Migrace: Hrozba, nebo řešení?* a *Migrační propaganda*. Tyto oddíly, v nichž autor vyvrací 22 nejzávažnějších mýtů o migraci, spolu ale de facto vzájemně komunikují. Kompozice sekcí i de Haasův výklad jsou primárně motivovány snahou zodpovědět otázku, kterou směřuje k porozumění, „jak migrace skutečně funguje“ (s. 11). Nejprve jsou představeny mýty samotné a poté autor na základě kvantitativních a longitudinálních výzkumů ukazuje, proč jsou tato tvrzení mylná.

V první části se věnuje základním faktům o trendech a příčinách migrace. Shrnu-li, co v této sekci De Haas primárně předkládá, je zřejmé, že migrace souvisí především s ekonomickými trendy a vysokou pracovní poptávkou po migrantkách a migrantech v cílových zemích. Hladina mezinárodní migrace je přitom relativně stabilní a dlouhodobě se drží kolem 3 % světové populace – postupně se proměňují pouze migrační toky. Krom toho se asi 97 % migrujících osob pohybuje pouze na vnitrostátní rovině, popřípadě migranti cestují do sousedních zemí. Propaganda vyobrazující migraci jako invazi nebezpečných osob a jako hrozbu pro (národní) identitu a bezpečnost zkrátka není na místě, neboť pouze vyvolává strach a s dostupnými daty nekoresponduje. Migranti ovšem dle autora nejsou oběti, které by přicházely na „bohatý Sever“ z neutichající nouze, ale naopak jde o racionální jedince, kteří mají schopnost jednat a činit rozhodnutí sami za sebe. Pohyb, ať už na lokální/vnitřní, nebo mezinárodní úrovni, představuje povětšinou promyšlenou strategii, skrze niž jsou migranti schopni zajistit sobě i svým blízkým lepší materiální podmínky a jistoty příznivé budoucnosti.

Sociologicky nejvýznamnější je, dle mého úsudku, v kontextu této části pátý mýtus: *Vývoj v chudých zemích zredukuje migraci*. Jeho prostřednictvím de Haas ukazuje, že se migrace nezastaví rozvojem v zemích, odkud lidé migrují. Migrace totiž představuje možnost, která není přístupná těm nejhudším, neboť náklady i rizika spojené s cestou bývají vysoké. Pokud však k ekonomickému růstu v zemích původu dochází, více lidí si může dovolit odejít a také k migraci více osob aspiruje: příkladem jsou dle de Haase země jako Turecko nebo Mexiko. Rozvojová pomoc, jakkoli užitečná, povede k mnohem vyšší migraci, než se předpokládá, a sama o sobě nemůže sloužit jako funkční nástroj hraniční kontroly. K obratu má dojít většinou až s dosažením takové (ekonomické) úrovně, kdy již není zcela smysluplné migrovat. Je však nejasné, kdy je tato úroveň dostačující, a tak zde spatřuji i limit tohoto tvrzení, které působí poněkud vágně.

Za důležité považuji také autorovo zdůraznění postavení migrantek a jejich specifické životní situace (s. 120–124) – onu opomíjenou dimenzi migrace. De Haas představuje vývoj feminizace migrace a trendy, kdy je v návaznosti na emancipaci žen v oblastech globálního Severu po migrantkách velká poptávka. Tyto ženy jsou vyhledávány pro vykonávání „domácích“ prací, které souvisí

s péčí o děti a starší osoby a se sektorem služeb obecně. Autor konkrétně hovoří o chůvách, uklízečkách, kuchařkách a dalších velice potřebných ženách, které „umožňují zámožným rodinám [a společnostem] udržet si svůj životní styl“ (s. 226). Takový způsob života, který by byl jinak mnohým nedostupný.

Druhá část analyzuje sociální a ekonomické dopady migrace. De Haas zde vyvrací mýty o tom, že migranti kradou místním práci, snižují mzdy, podkopávají fungování sociálního státu nebo že jejich integrace selhala. Čili reviduje především způsoby soužití a každodenní fungování migrantů v hostitelských společnostech. Vyvrací představu, že jsou migranti existenční hrozbou zvyšující kriminalitu z důvodu nekompatibility s „novým“ prostředím. Vyzdvihuje následující: kriminalita migrantů je v zásadě nižší než u domácích obyvatel – natož pak ilegálních migrantů, u kterých je kriminalita násobně nižší. Zároveň kritizuje i přehnaně optimistické představy a samospasnou vidinu migrace, kterou proklamují zejména její nekritičtí příznivci a humanitární organizace. Těmi je rámována jako fenomén s potenciálem zvrátit demografické trendy stárnoucích evropských a severoamerických společností či rozpumpovat stagnující ekonomiku prostřednictvím levné, „nelimitované“ pracovní síly (s. 222).

Silnou stránkou tohoto analytického oddílu je dekonstrukce tvrzení, že migranti nejsou integrovatelní: že se jejich asimilace jednoznačně nedaří. Opak je dle de Haasovy argumentace pravdou. Je ale potřeba zdůraznit, že má integrace migrujících osob jistou časovou dimenzi, již nelze konkrétněji specifikovat. Ta se většinou projevuje dlouhodobě a obvykle až s mezigeneračním přesahem. Data ukazují, že již druhá a třetí generace migrantů je obvykle silně asimilovaná – popřípadě segmentačně asimilovaná, což je i důvod, proč se první generace migrantů jeví „neasimilovatelnou“ (s. 169). Slovy autora (s. 176):

Myšlenka, že integrace selhala, je mýtus založený na neschopnosti vidět konzistentní vzorec dlouhodobého úspěchu a na jednostranném zaměření na konkrétní skupiny, u nichž problémy přetrvávají i u prvních a druhých generací. (...) Pokud se však podíváme na delší časové období, většina skupin si vedla pozoruhodně dobře.

Problém přitom nespočívá v migraitech jako takových, ale spíše v strukturálních podmínkách. Společnosti, kam tito lidé migrují, je totiž často ekonomicky marginalizují a diskriminují. Míra asimilace a s ní spojená kriminalita jsou tedy povětšinou spíše záležitostmi třídního postavení než kulturní a etnické rozdílnosti.

Poslední část se věnuje politickým diskurzům, tedy tomu, jak politici a média ne/vědomě manipulují veřejností. To, co se zprvu mohlo zdát jako krize vyvolaná migrací, je podle de Haase naopak jevem, kdy se v krizi ocitá samotná (migrační) politika. Třetí oddíl je tak komplexním politicko-sociologickým počinem, který analyzuje paradoxy protínající se v narativch o migraci.

Je zřejmé, že do značné míry spoléháme na lidský kapitál migrantů, což si politici a političky dobře uvědomují, ale záměrně manipulují s voličstvem, aby jej přesvědčili o tom, že je migrace zhoubná. Tvrdí, že je potřeba držet hranice pod kontrolou a že se tak za pomoci restriktivních politik daří (s. 249). Politické

elity se tak ocitají v *liberálním paradoxu*, který představil James Hollifield (1992). Voličstvu mnohdy nejsou schopny přiznat, že migraci zamezit jednak nechtějí a jednak ani nemohou pod tlakem ekonomiky a mezinárodních úmluv. Nadále přehlíží nezamýšlené důsledky svých nedotažených migračních politik a symbolických aktů uzavírání hranic. Sledujeme tak „diskurzivní mezeru“ (s. 256), „obrovský rozpor mezi tvrdou rétorikou politiků [co říkají] v otázce imigrace a realitou tvorby imigrační politiky v praxi [co dělají ohledně ‚zastavení‘ imigrace]“ (s. 254).

Zde je třeba zdůraznit na první pohled kontraintuitivní domněnku, že uzavření hranic vede ke snížení počtu migrantů (viz 21. mýtus *Hraniční restrikce redukuje imigraci*). Paradoxně totiž zvyšuje trvalé usazování osob, které by jinak mezi státními celky cirkulovaly. Cirkulace pracovní síly je narušena, a tak se migranti, motivováni obavami, že se s uzavřením hranic nedostanou zpět, přestávají vracet do zemí původu. Přesto je potřeba dodat, že se „od konce 2. světové války migrační politiky konsistentně posouvají spíše liberálním směrem“ (s. 251) než naopak – jak se nás o tom politici svou rétorikou snaží přesvědčit.

V závěrečné části *Cesta vpřed* de Haas představuje budoucí vyhlídky a upozorňuje, že ona „stále trvající migrační krize“ je do značné míry pouze narativní konstrukcí, která nekoresponduje s poznatky, jež o migraci máme. Kromě shrnutí je zde ale patrný také autorův apel na jakýsi realismus v nahlížení na migraci. Vyrovnání se s rozpory, které přináší, není jednoduché, přesto je důležité přemýšlet o ní realisticky a hlavně konzistentně. To znamená podrobně a kriticky rozebrat všechny příčiny, vzorce a dopady, abychom se vyhnuli politickému pokrytectví, které nás skrze nenávistné nálady svazuje. Zároveň to implikuje budování pomyslné „třetí cesty“, která bude vystavěna mimo absolutní otevřenost či uzavřenost národních ekonomik a hranic. Bude založena na revizi současného statu quo a uplatňování pracovních práv a důstojnosti bez výjimky. Začít ale musíme u sebe – ne u migrantů. Zkrátka „nemůžeme řešit vykořisťování migrujících pracovníků, pokud nezajistíme, aby všichni pracovníci nižší a střední kvalifikace mohli pobírat slušnou mzdu“ (s. 372). Dokud budeme chtít (neoliberální) kapitalismus volného trhu bez volného pohybu pracovníků, budeme odsouzeni k politické polarizaci a bezohlednému pokrytectví, za které však bude muset někdo zcela určitě zaplatit. Ovšem cena, kterou tyto kroky přináší se nám zdá být příliš vysoká.

Celkově vzato je publikace psána přívětivým, a rozhodně ne zjednodušujícím způsobem. I přes svou odbornost píše autor s lehkostí a sociologickou zručností. Nepodléhá nekritické obhajobě migrace ani apriornímu odmítání, což kvituji. Přesto jsem však během pročítání nabýval dojmu, že je de Haasův výklad místy redundantní, což by zřejmě vyřešila pozornější práce editujících.

Dále bych ocenil, kdyby byl autorův přístup živější a prolnutý i přímými zkušenostmi migrujících osob. Nepochybně bohaté statistické údaje mi ovšem v jistý moment ucházely. Výklad byl zaplněn různými velice specifickými kontexty, které jsou sice nosné, ale takto empirií nasycený materiál přímo neukazuje, jaké dopady mají tyto mýty na biografie jednotlivých osob. O diskriminaci a mar-

ginalizaci víme, ale co se děje v životech těchto lidí dál? To mi v knize chybělo, což je pochopitelně daň za zvolený makroanalytický přístup, kterým se dále propisují materialistické a strukturalistické pozice, které tolik neakcentují kulturu či náboženství. Mikroúrovni bych věnoval větší pozornost.

Mimo to by bylo na místě, kdyby De Haas vytříbenějším způsobem vymezil teoreticko-metodologická východiska, o něž se opírá. Autor sice v předmluvě předkládá definici pojmů (s. ix), jako je *vnitřní a mezinárodní migrace, emigrace, imigrace a uprchlictví*, nicméně toto vymezení mi připadá poněkud plytké – přinejmenším v tom smyslu, že se omezuje na jeden krátký odstavec. Většina odborného čtenářstva této knihy bude mít pravděpodobně potřebné znalosti k tomu, aby si distinkce mezi nimi vytvořila sama, přesto bych terminologii rozvinul podrobněji, aby nedocházelo k nedorozuměním. V některých pasážích je totiž nejasné, z jakých důvodů autor hovoří o migraci, zatímco jinde o imigraci. Je však patrné, že zmíněné výtky knize zásadním způsobem neubírají na kvalitě.

I když je monografie určena především odborníkům a odborníkům z řad migračních studií, tak její využití je interdisciplinární. Kvůli své inspirativnosti a hloubkovému vhledu bych její četbu doporučil každému, kdo o migraci usiluje uvažovat nuancovaným a kritickým způsobem. Čili i čtenářstvu z širší, ne nutně odborné veřejnosti, neboť migrace není černobílá.

Důležitost publikace vidím i v českém kontextu. Česko se totiž postupně ze země tranzitní stává pro spoustu migrantek a migrantů zemí cílovou. Avšak pouze informovaná, na empirii založená diskuse, která nebude směřovat k „zastavení“ migrace, může vést k smysluplnému soužití bez předsudečného vnímání a nerovností, hluboko usazených ve strukturách současného světa. Závěrem chci jenom říci: zachovejme klidnou hlavu, neboť „*není důvod k panice*“ (s. 359). Nečelíme invazi nebezpečných migrantů a uprchlíků.

Bohumil Sláma

Filozofická fakulta, Univerzita Palackého Olomouc
bohumil.slama01@upol.cz

Literatura

- Hollifield, J. (1992). *Immigrants, markets and states: The political economy of postwar Europe*. Harvard University Press.

Sociologický časopis / Czech Sociological Review

Pokyny pro autory/autorky:

Redakce přijímá rukopisy pouze v elektronické podobě (formát doc, docx). Rukopis nabízený do recenzního řízení se dodává v plné a anonymizované variantě a musí obsahovat název v češtině a angličtině, anglický a český abstrakt včetně klíčových slov, abecední seznam citované literatury. Plná varianta dále musí obsahovat afiliaci autora, informaci o grantové podpoře, kontaktní údaje a stručný profil autora. Recenzované texty jako stati, výzkumné studie nebo metodologické příspěvky nemají přesahovat 35 normostran (NS), recenzní eseje 15 NS, mezdilony 10 NS, recenze 7 NS, zprávy a informace 5 NS. Bibliografické odkazy musí být úplné a odpovídat standardům časopisu.

Závazné pokyny pro autory jsou uvedeny na: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/page/4-pokyny-pro-autory>

Recenzní řízení je oboustranně anonymní. Redakce časopisu si vyhrazuje právo v textu provádět anonymizační zásahy. Nabídnout redakci časopisu již publikovaný text nebo nabídnout rukopis jinému časopisu v průběhu recenzního řízení je považováno za neetické. Redakce provádí základní jazykovou kontrolu přijatých textů.

Manuscript submission:

Research and review articles must be submitted to SČ/CSR in electronic format. Each article should include an abstract, five keywords, and a complete alphabetic list of references cited in the text. Book reviews should be submitted to the Book Reviews Editor Pieter Vanhuysse at vanhuysse@euro.centre.org. Book reviews should be approximately 7,000–9,000 characters (with spaces) in length. It is the author's responsibility to ensure that all findings and contributions from other sources are duly acknowledged and to secure permission for the reproduction of any copyrighted figures or materials. Authors whose first language is not English may find it useful to enlist the help of a native English speaker to edit the piece for grammar so that the reviewers can give full justice to their work. For detailed submission guidelines, visit the journal's website: <http://sreview.soc.cas.cz/en/page/4-author-guidelines>

The peer-review process is double-blind. Submission of the manuscript to another journal while it is under review by the SČ/CSR is considered unethical and if discovered SČ/CSR will terminate the review process. The editors reserve the right to review and edit the language of all submissions.

Sociologický časopis

Czech Sociological Review

Sociologický ústav
Akademie věd ČR